

ПЕТРО ЛІСОВИЙ

НАШІ СЛОБОЖАНИ

Епізоди з життя та історії слободи Очеретної, що на Слобожанщині, записані Силою Гудимою-Загоруйком

І. ВСЕ ЙДЕ, ВСЕ МИНАЄ

Так сказав наш незабутній та вельмишановний поет, батько Тарас. А один старовинний геленський філософ за кілька тисячоліть до нашого часу висловив ту думку, що все, мовляв, тече. І от я, Сила Минович Гудима-Загоруйко, мешканець слободи Очеретної, що на Слобожанщині (бо ще є одна Очеретна десь на Правобережжі), громадянин Української Соціалістичної Радянської Республіки, позапартійний, але співчуюча компартії, з походження селянин, трудящий, службовець Очеретянської сільради, де я відаю актами громадянського стану (скорочено іменуємих ЗАГС'ом) постановив собі описати деякі славні події з історії нашої слободи на науку нашим дітям і онукам.

Велика доба наша, свідками і учасниками якої ми є, потрясла всім світом. Те, що почиталось за нерухоме—впало; погляди й звичаї, на яких сотнями років тримався світ, okazалися непотрібними; складна будова суспільства революцією була розбита і зруйнована і на уламках старого будується нове життя. Воістину сталося так, як ото співається в нашому пролетарському гімні—«кто был ничем, тот станет всем»,—а хто не вірить цьому, то того ласкаво просимо приїхати хоч би й до нас, до Очеретної-Воронівки, і переконатися в цьому наочно. Гасло—«нетрудивыйся да не яст», тепер неухильно переводиться в життя; віра в бога розхиталась, а в церквах скоро горобці цвірінкатимуть, коли раніше їх не обернуть під клуби та сельбуди.

І подумати тільки, що все це зробили робітники та «репані» мужики, що на них ще так недавно кожний, хто тільки хотів, міг їздити. Ви тільки собі подумайте! Така, наприклад, поважна людина, як Гордій Онопрієвич Онучка, пан на всю губу, що мав у нас у слободі двохповерховий будинок, а за Байраком хутір в 300 десятин землі, тепер у місті Ен, кажуть, золотарем на бочці їздить. А Клим Чмишка, його колишній підпасич, що по його спині не раз Гордія Онопрієвича гарапник гуляв, зараз мало не цілою губернією заправляє. Чи думав Гордій Онопрієвич, що так світ перевернеться і чи не придержав би він тоді трохи свого гарапника? І чи думав сам Клим Чмишка, коли чухав збиту спину, що революція так високо його вознесе і він опиниться в числі правителів наших? А чи думала коли донька Гордія Онопрієвича, Орина Гордієвна, коли виходила заміж за одстав-

ного корнета гвардії Валерія Віталієвича Черногуза, що їй доведеться в портовому шиночку в Марселю—он куди доля занесла!—прислужувати п'яним матросам? А його синок? Він тепер ходить на заробітки з сокирою і пристав у прийми до рябої Лукії Громихи, опасистої баби, з таким обличчям, ніби на ньому, за висловом нашого ж таки старого прислів'я, — чорти горох молотили. Вибачте на цім грубим слові, бо зараз пішов письменник і читач все більше романтичний і грубого слова не долюблює, а народню мудрість відкидає, бо вона, каже, не має конструктивного значення, а носить у собі, скоріше, деструкцію. Але ми, люди прості й сільські, іноді любимо густо посолити.

Так от, наприклад, оця сама історія Гордія Онопрієвича та його підпачика—Клима Чмишки. Чим не роман? Другий би, використавши як слід матеріял, міг би романа на двадцять аркушів написати і слави собі зажити. Але як ти тієї слави заживеш на селі? Що-правда, і ми, сидючи тут, у себе в слободі, дещо почитуємо з сучасної літератури української, і радіє серце наше, бачучи розквіт її. Росте вона, квітне! Сунувся і я якось до столиці нашої пролетарської, до земляка одного, що в письменниках рахується, з драмованою поемою на двадцять чотири картини з сучасного селянського життя. Називалась поема «Повадиться вовк до отари, всіх овець передавить» і показано в ній було класову боротьбу на селі. Наш драмгурток дуже хвалив її, так що я мав надію, що землячок зробить мені протекцію у Леся Курбаса і поема моя побачить світло рампи на сцені «Березіля». Але прочитав земляк мою поему та й говорить:

— Про драму вашу поговоримо потім, а тепер давайте, я вас поведу по редакціях та познайомлю з деякими сучасними поетами та письменниками...

Хитрий, сто біса, був землячок! Як пішли ми по редакціях, як подивився я, скільки там того письменницького люду товчється, то аж за голову вхопився. Така вже ми, здається, нація поетична, що все, що переживаємо, хочемо на папір перенести.—«Кому поведь печаль мою!»—А як розповіли про печаль, то й годі, сидимо та пупа чухаємо. Справді, ми великий чухраїнський нарід, як то нам талановито розповів вельмишановний т. Остап Вишня, що містить свої фейлетони у найбільшій українській газеті «Вісті ВУЦВКУ» і яку (не Вишню, а Вісті) ми в сільраді що-дня колективно читаємо.

Я прохаю вибачити мені, коли я щось тут не так написав, бо зовсім не маю на думці когось ображати, а тим паче сказати, що в нас немає талантів. Талантів у нас скільки хочете, і то не погані таланти. Та коли я побачив таке велике стовпище коло Парнасу та Кастальського джерела, то мені стало лачно і я одразу ж сказав собі: «Куди нам з нашим глеком...»—і забрав свою драмовану поему від земляка. А він, віддаючи її мені, горив:

— У вас, говорить, Сила Минович, з поемою не витанцьовуєте. Ви, говорить, краще попробуйте писати прозою...

Гадаю, що з поемою у мене не витанцьовується не тому, що в мене немає поетичного хисту, а через те, що наша Очеретна не має свого Пар-

насу, а насипати такого ніхто досі не догадався, бо ж відомо, що на Україні за Парнас правлять могили і не без успіху. Правда, і в нас є гори, от хоч би й Бугаєва гора. Але вона не тільки нам ніякої користі не приносила, а, навпаки, велику шкоду, бо цілі покоління слобожан наших на ній свої вози ламали. Так ми оце самооподаткувалися на дев'ять тисяч карбованців та колективними зусиллями взяли й прокопали її, так що не будемо вже більше ні возів ламати, ні за десять верстов кругом її об'їздити. Було у нас і джерело хороше в Прядчиному урочищі. Правда, поетом воно нікого з слобожан не зробило, але вода в ньому була солодка. Та треба ж було одній притичині статись. Як ото був землетрус у Японії і коли мало не вся Японія провалилась у море, наше джерело взяло і раптом усохло. Звернулись ми з цього приводу до баби Онищихи, що є у нас найпервейша ворожка на всю околицю і «спец» чисто по всіх справах, так вона ось що нам авторитетно заявила.

— Ото, мої голуб'ята, каже, як був у Гапонії землетрус, так земля там на дванадцять верстов провалилася, а у нас на дванадцять верстов піднялась. То ж через це і джерельце всохло. А ще скажу вам: був у мене старець один, так говорив:—«Покайтеся, бо й річки, і криниці, і ставки усохнуть і буде мор морський!..»

На тому наші слобожани й заспокоїлись, сказавши,—«на все воля божа», геолога не запрошували, бо дорого коштує, а меліоратора забули просто спитати. Так без джерела ото тепер і живемо.

Але я збочив. На чому ми, пак, з вами зупинились? На історії пана Онучки, здається? Так от, скільки то у нас таких історій було? Як подумаєш про це все, як пригадаєш, які зміни ми пережили і переживаємо, то зідхнеш і за старою звичкою скажеш —«Господи, господи! Як то на світі все переміняється!..»

Були то все люди порядні, статечні, багаті, мали хутори, будинки, добра всякого, до церкви були усердні, царя почитували, ходили гарно, їли смачно, а на нас, маленьких людей, і уваги не звертали ніякої. Що ми були для них? Так, храпаки якісь. Наступи вони на нас ногою, ми й писнути не посміли б. Кивни вони на нас пучкою, ми на череві до них полізли б. Накажи вони нам плигнути в воду сторч головою або провалитись крізь землю, ми б і плигнули і провалились би. А заступитись за нас не було кому. Ми були гній, ніщо!

Та наша Очеретна була лише краплею у великому морі народньому. Таких Очеретних у нас тисячі, а в кожній були свої Онучки, свої дуки і своя біднота. Над Онучками стояли вищі,—купці, капіталісти, заводчики, акціонери, генерали, поміщики, князі, міністри і, нарешті, сам августейший. І вся ця згряя сиділа на народній шиї і пила його кров. Та на щастя, в кожній Очеретній був і свій Клим. І от раптом вся ця стара будова завалилась.

Було колись,

Не вернеться...

Отже й ці слова нашого геніального поета можна прикласти до подій днів наших. Все старе пішло прахом. Життя, що раніше було затиснене в

жорстокі лещата, тепер вирвалось на простір, як виривається річка з-під зимової криги і ген-ген розливається, так що й берегів не видно...

Подумати тільки, що там, де колись був Чугайчин шинок, тепер горить вогнями сельбуд. В будинкові Онучки міститься райвиконком. В крамниці Кіндрата Опанасовича Кривенького торгує кооперація, в попівському будинкові збирається комсомол, на Онуччиному хуторі працює колектив.

Все перемінилось, аж очам своїм не віриш. І чим далі живеш, тим більше переконуюєшся, що дуже, молоде життя міцно закорінюється в землю, що воно буйний лист випускає.

Діти й онуки наші, що не бачили на власні очі, як те нове виборювало собі право на життя, хай вчаться у старших, хай бережно збирають усі перекази про героїчну добу нашу, щоб потім новий літописець, зібравши все це до купи, міг би написати історію того, як у перші роки революції батьки їхні будували Комуни.

Ми ж хочемо звернути очі наші на сиву старовину нашу, і записати її для нащадків, щоб не зникла вона без сліду і не розвіялась за вітром часу, бо все йде, все минає...

II. СТАРІ ЧАСИ

Це було в 16... році. Стояв теплий день. Запашний синій степ розіслався на скільки хватало око і коливався травами вище чоловічого зросту. Стань козак на коні в тій траві—і то сховається. Надінь він на списа свою шапку з червоним шликом—і то вона загубиться серед розкішних степових квіток. Тільки й порушували одноманітність цього зеленого простору одинокі могили, що бовваніли в далині, обкутані якоюсь таємничою давниною. Хто ходив колись цим степом, що насипав ці високі могили? Кого ховали вони під собою? Чий орди проходили тут і які лицарі напували коней своїх у цих тихих степових річках?

Мовчав степ. Тихо коливалась трава. А вгорі, розправивши свої могутні крила, кружляв над степом орел і своїми гострими очима дивився на землю, шукаючи там собі здобичи. Он раптом вискочив сагайдак і прудко понісся травою, відкинувши назад роги. Он перебіг крадькома степовий вовк, що його денний сон хтось порушив, он тихо прошмигнула травою лисиця, шукаючи собі кращого захисту. В степу, до того мертвому, раптом сталась якась зміна, живі створіння, що до цього спокійно спали або шукали собі поживи, раптом нашорошували вуха і за хвилину, ніби почувши якусь небезпеку, кидались у розтіч або замирали на місці. Тільки один орел так само плавно, гордовито плавав у синіх високостях, не звертаючи ні на що уваги. Раптом він зупинився в своєму могутньому леті і як стріла впав на землю.

— Бачили, тату?—спитав чийсь молодий голос, а другий, поважний, відповів:

— Тепер він уже десь свіжує свою здобич і рве живе м'ясо...

Голоси ці належали двом козакам, що були заховані високим терновим кущем, що бо-зна яким побитом у цьому дикому степу виріс. Перший

був ставний молодик, високий, смуглявий, в кармазиновому жупані. Дорога шабля і два турецьких пістолі, що стреміли у нього за поясом, а також і вся молода його постава, показувала, що належав він не до простого козацького роду. Другий був опецькуватий, з довгими сивими вусами й оселедцем, що був закинутий аж за вухо, козак і одяг у нього був простіший; тільки розкішно оздоблена шабля прикрашувала його. Сірі очі дивились суворо і в них ніби давно погас огонь молодости й захвату, а лишилась одна холодна розважливість та рівновага. Це були сотник Панько Пушкар та його син Петро. Вони кілька хвилин мовчки дивились на те місце, де впав орел. Потім старий Пушкар похитав головою і сказав:

— Отак колись старий Хміль налітав на своїх ворогів. Високо літав батько, та рано пішов у землю, не докінчив свого діла!—і сум ліг на обличчя старому.

Орел знову звівся і почав підноситись догори. Скоро він був так високо, що обернувся в дяточку, а потім і зовсім зник. Петро весь час захоплено стежив за ним. Схилившись на гриву коневі, він так замислився, що батькові аж двічі довелося гукнути на нього. Ніби прокинувшись від сну Петро перепитав:

— Га? Що таке, тату?..

— Ідь, кажу, назустріч нашим і vedi їх сюди, а я, тим часом, пошукаю місця для табору, бо тут, певно, десь недалеко є річка.

Петро торкнув коня і скоро його постать зовсім зникла в цьому царстві трав, тільки зрідка мелькав його червоний шлик над зеленим килимом степу. Так він їхав мо' з годину, поки не зустрів великого обозу, що довгою валкою розтягся степом. Спереду, з боків і позаду їхали верхові козаки, що стерегли обоз на випадок наглого нападу. Коло возів ішли мовчки погоничі. Воли були зморені, люди теж. Немазані колеса немилосердно скрипіли, плакала малеча, зацитькувана матерями, зрідка тихо гукав погонич на волів, помахуючи довгим батогом. По всьому було видно, що мандрівники давно вже в дорозі. Це було помітно по засмаглих та виснажених обличчях, по обірваному одягові, по схудлих, не дивлячись на розкішну пащу, волах. Був це саме час, що лишився в історії України під назвою Великої Руїни. Це було тоді, коли вся Правобережна Україна, за угодою московського та польського уряду, мусила лишитись на вічні часи «Диким Полем». Та вона й так, через вічні чвари гетьманів, через довгі війни та наскоки татар, лежала в згарищах, була обернута, з колись розкішної та густо заселеної країни, в пустелю, і людські кості тліли в степу не прикриті нічим, крім синього неба. Це був час, коли з Правобережжя зганяли цілими селами людей на Лівобічну Україну, спустошуючи і винищуючи цілі околиці. Над селами розляглися плачі, гірше невольничих. Тисячі холодно-го, голодного й обдертого люду блукали місяцями по степу, мерли від пошестей, терплячи тисячі злигоднів. А на нових місцях, замість обіцяних вольностей, переселенці попадали в лабеті козацької старшини, що тількино почала вбиватись у колодочки, цих новоявлених українських панів, що захопили раніше всі млини, перевози, рибні лови, крашу землю. Та хоч би

хто й хотів самостійно сісти на землю, то не було з чим, і хоч не хоч, а доводилось іти в підсусідки до багатой старшини, другими словами, лядську неволю міняти на неволю у своїх «рідних» панів.

Сотник Пушкар вступив ще зовсім молодим до війська Хмельницького і ділив разом з ним всі перемоги й поразки. Вибившись із козацьких низів у старшини, він зберіг свої демократичні традиції і стиха посміхався з недавніх неоковирних козаків, що почали наслідувати польські панські звичаї і часто кепкував з них в гурті своїх близьких. Коли надійшов йому наказ кидати рідний хутір, він цілу ніч просидів на ганку, палячи свою люльку. Потім, ніби вирішивши щось кріпко і остаточно, він обійшов навколо хату, подивився на небо, що починало рожевіти на сході, й пішов спати. Другого дня зібрав всіх своїх побратимів по походах і заявив, що рушає на нові землі. Хто хоче, то хай іде з ним, а хто не хоче, то того він не силує. Через те, що всі вірили своєму старому сотникові, то нікого і не знайшлося, щоб захотів лишитися.

— Куди ти, батьку, туди й ми за тобою!..

Петра тоді не було на хуторі, а набирався він мудрости книжної і всякої іншої в Київській Академії. Батько негайно послав за ним гонця. І от одного дня, запаливши хутір з усіх чотирьох сторін, старий Пушкар рушив у далекий похід. Переправившись через Дніпро, він повернув не на Золотоношу, як то йому було наказано, а на південний схід і йшов так увесь час, боячись потрапити на очі як козакам гетьмана та братчикам-січовикам, що іноді бродили окремими ватагами по степу, не милуючи ні своїх, ні чужих,—так і татарам. Майже через місяць перебрались через Дінець і тепер ішли вже зовсім диким та безлюдним степом. Почуваючи себе вже зовсім безпечно від гетьманської руки, старий Пушкар став приглядатись до місцевости, де б можна було оселитись. Ось і зараз, відіславши сина до обозу, він тихою ступою їхав уперед, пильно навколо все розглядаючи.

Люди й воли вже зовсім приставали, коли Петро зустрів обоз.

— Погайняйте, хлопці, за мною. За якусь годину станемо на ночліг.

Справді, сонце вже схилялось на захід, а степ став ще прекраснішим. Вітер стих, від квіток ішли густі пахощі, висока трава стояла нерухомо. Всі дивились на цю розкішну родючу землю з мовчазною заздрістю.

— От де оселитись!—вирвалось у когось.

— Еге, оселись, а другого дня тебе татарин на аркані поведе. Ні, старий Пушкар таке місце вибере, що чортового батька нас хто дістане. Я вже знаю його!...

Почало вже сутеніти, коли в степу почувся різкий свист. З обозу відповіли тим же і скоро спереду показався сам сотник.

— За кілька гонів річка, там спочиватимемо! — сказав він і повернув коня.

За годину коло річки, що бралася туманом, виріс табір. Вози поставили колом, розклали багаття, і кухарі почали готувати вечерю. Матері вкладали спати дітей, чоловіки розпрягали волів і пустили їх просто в степ. Степ ніби ожив від присутности людини.

Після вечері Пушкар, коли запалили люльки, скликав раду. Він заявив, що вони дійшли, приблизно, до того місця, про яке він думав і що можна вже і не йти далі, треба тільки вибрати позручніше місце для поселення. Обоз лишиться тут на кілька день на відпочинок, а він з кількома чоловіками завтра рушить на розвідку, щоб вибрати місце для хутора.

Всі на це пристали і розійшлись спати. На небо викотився серп місяця. Проспівав півень в обозі. Мужньо маячили вартові в степу, що, обпершись на рушниці і вслухаючись у степову тишу, вартували міцний сон табору.

* * *

Другого дня п'ять верхових козаків на чолі з Пушкарем рушили вверх по течії річки; за старшого в обозі лишився Петро. Кілька разів Пушкар зупиняв коня і оглядався навколо, але по його обличчі видно було, що це не те, чого він шукав. Опівдні річка повернула на північ, скоро показався високий берег, вкритий густим лісом, що в нього гострими очима вдивлявся сотник.

— А ну, пошукай броду!—наказав він одному з козаків.

Той кинувся з конем у воду, але річка була глибока і він скоро повернувся назад.

Проїхали ще годин зо дві, зрідка перекидаючись словами. Раптом перед їхніми очима відкрилось щось подібне до лиману, зеленого від очерету. На його світло-зеленому килимові виступали темними купами дерева. Досвідченим оком окинув старий Пушкар місцевість навколо і, повернувшись до козаків, сказав.

— Здається, хлопці, це те, що нам треба!..

Річка робила тут велику дугу й підходила до самого лісу, потім знову повертала на схід. Посередині цієї луки були розкидані не дуже високі піскуваті горби, що на весні роз'єднувались водою. Навколо було розкидано кілька більших і менших озер.

— Здається, що так!—знову сказав Пушкар, коли вони з'їхали на найвищий горб, звідки можна було оглянути всю місцевість.—Вода є, риба є, ліс є, земля під боком, саме раз. А за очеретами та чагарниками нас чортового батька дістане татарин, хіба тільки зимою. Як гадаєте, хлопці?..

Хлопці кивнули на знак згоди головами. Злізли з коней і почали уважніше розглядати та досліджувати. Коли вечером сиділи коло багаття, то Пушкар казав:

— Далі йти нікуди. Місце підходяще і я лишаюсь тут. А кому неохота буде, хай пошукає собі кращого.

Так постала Очеретна. Чому її так назвали, хто придумав цю назву, так і лишилось невідомим. Відомо тільки те, що через кілька років по приході Пушкаря на нові місця, очеретянська сотня значилася у реєстрові Енського слобідського козачого полку; вона була сама дальша на південь і займала землі в прикордонній з татарами смузі. За цю смугу між Москвою та Кримом весь час ішла боротьба. Кримський хан, узнавши, що люди осе-

ляються на його землях, одписав московському цареві, щоб той наказав їм вибратися звідси. Москва, як звичайно, хитрувала, заявила, що вона не вільна розпоряджатись «черкаськими людьми», але постарається їх вговорити, аби вони покинули спірну землю. Розуміється, що ніхто й не думав тієї обіцянки виконувати.

Тимчасом козаки сотника Пушкаря будувалися на новому місці. Першу зиму пережили в куренях, а другого літа на піскуватих горбах виросло щось із двадцять хат,—цілий хутір, що скоро заселявся. Та не тільки на місці теперішньої Очеретної кипіла робота. Уверх і вниз по річці росли хутори, а то й цілі села. Край швидко залюднювався. Земля була родюча, звіра, птиці, риби було досить, ліс недалеко. Розорювались ялові степи і пшениця колосилась вище чоловічого зросту. Життя текло кілька років мирно, не рахуючи тих дрібних сутичок з татарами, що були звичайними на той час. Нові оселі хоч формально і були під московською рукою, хоч вони були і включені в склад одного із слобідських полків, але тієї залежності не почували. Але порядки в нових поселеннях не всюди були однакові. В одних панували демократичні порядки на виборних засадах, в других уся повнота влади скупчувалась в руках сотників та військових, що за їхнім проводом посполити прийшли на нові землі. Одні слободи були цілком вільні й обирали своїх отаманів та раду, що й творили весь суд і розправу, другі фактично залежали від своїх панів, що, занявши «займанщину», кликали до себе людей, обіцяючи їм різні «слободи» і допомагаючи їм будуватись та обзаводитись господарством. Та скоро між окремими панамі почались чвари за «займанщину». Кожний намагався захопити собі кращий шматок землі, перевози і лови,—одно слово, повторювалась стара історія. Чвари за «займанщину» доходили до того, що озброєні ватаги виступали одна проти другої і з-за якого-небудь перевоза розбивали одна другій голови. Сотник Пушкар був у стороні від тих чвар. Хутір його стояв на тому місці, що в слободі зараз називається «могилками». Це була вузька піскувата коса, що омивалась з трьох боків водою. Тут же були розкидані й хати його найближчих побратимів; решта оселилась на інших горбах, що були розкидані по всьому лиману. Місце було вибрано настільки вдало, що коли б подорожній їхав степом, то він міг спокійно проминути новий хутір, навіть і не підозріваючи, що поблизу живуть люди.

Хутір багатів. Що-року сюди приходили все нові й нові переселенці і селились на піскуватих горбах, серед очеретів та чагарників, так що Пушкар уже подумував про те, чи не почати будувати церкву, шпиталь та школу.

Петро Пушкар не жив при батькові. Хоч слава Січі Запорізької в той час уже і примеркала, а сама вона роздиралась з середини боротьбою різних партій, все ж старий Пушкар послав на Січ сина за військовою наукою. Авреоля Січі все ще сяла і Січ вважалась тим вищим козацьким університетом, що в ньому остаточно одшліховувалась вдача козака, його лицарське обличчя та військовий хист. І хоч уже багато української старшини неохоче туди своїх синів посилали, хоч у самій Січі з боку «черні», з боку козаків-нетяг була гостра ненависть до хutorських кармазинників і не раз вона

їм загрожувала киями, хоч цим і журився старий Пушкар, що пригадував славні діла Січи за батька Хмельницького, і хоч хитав він сумно головою, слухаючи іноді на своєму хуторі оповідань випадкового подорожнього про ті нові зміни та порядки, що їх намагалися запровадити на Гетьманщині і на Січі,—все ж він вважав, що син його мусить пройти там курс наук і послав його туди. Прощання було суворе і коротке, тим більше, що й сам Петро нудився на хуторі і хотів скоріше потрапити на Січ, про яку він так багато наслухався від батька та його товаришів. Весняного ранку, коли степ зацвітав, коли він ніжно зеленів, група верхівців виїхала в степ. Доїхавши до того місця, що й зараз зветься Татарським Бродом, старий Пушкар зупинив коня і сказав:

— Ну, прощай, сину! Та пам'ятай над усе, що найголовніший обов'язок козака—боронити Україну від ворога. Ні лях, ні москаль, ні татарин не бажають їй добра. Та й у нас розвелось багато своєї погани, що забули про батька Хмеля і тільки знають, що про ґрунти та хутори дбати!—і старий похилив голову.—Хто його зна, що з того вийде!—сказав він згодом.—Та думаю, що ти не заплямуєш ні своєї, ні моєї чести тими ласощами нещасними.

З цими словами батько обняв сина. Петро був трохи зворушений, але його уява вже малювала йому низове товариство, фантазія, збуджена батьковими оповіданнями, літала десь далеко, і це переважало чуття розлуки з батьком і він радий був, що старий не затягав прощання. Петро виріс в товаристві свого батька та його козаків, не мав він ні брата, ні сестри, а мати давно померла. Ніколи його ще не пестила ніжна рука жіноча, не зривав він у вишнику першого солодкого дівочого поцілунку, не милувались ним карі очі. Був суворий, любив самотність, над усе любив полювати, годинами гасати степом на коні наввипередки з вітром, любив військові вправи і привчав себе до суворого життя козацького. Уява йому малювала широкий шлях і в своїх мріях іноді бачив він, як бунчуки схиляються перед ним, а в руках булаву. Але мрії його, коли доходили до цього, ставали боязкими й неясними, він ніби боявся доводити їх до кінця.

Петро і двоє його джурів поволі віддалялись від хутора, і коли вже було видно тільки їхні шапки, старий Пушкар підвівся на стременах, махнув рукою і повернув назад, не промовивши більше й слова. Тільки коли зліз на подвір'ї з коня, то сказав своєму старому побратимові, Омелькові Печериці:

— Вилетів молодий орел з гнізда. Та нехай погуляє. Не сидіти ж йому у запічку, не робитись йому пічкуром, не козацьке то діло!..

— Та то так, пане сотнику!—відповів Печериця.—І то, як подивись на наших молодиків, то вони більше нічого й не знають, крім жіночої спідниці. Пху!—і старий сердито плюнув, висловлюючи тим всю свою огиду до молодого покоління.

Життя на хуторі текло мирно. Про Петра не було ні слуху, ні духу, наче він у воду впав, хоч минуло вже кілька років, як він поїхав на Січ. Старий Пушкар нічим не показував своєї туги за сином, тільки іноді вночі,

сидячи самотньо на ганкові з люлькою в зубах, з його грудей вирвалось щось вроді похоже на зідхання. Не раз думав старий Пушкар післати когось на Січ розузнати про сина, але відкладав, гадав, що от-от сам він приїде.

Та ось одного літа по степу пройшла тривога—орда татарська хмара-хамарою сунула на Україну. З далеких степових паланок прибігали втікачі і розповідали про страхіття татарського погрому, вночі було видно далекі заграви вогню і здавалось, що то горіло тихо саме небо і степ. При перших звістках про татар старий Пушкар зібрав усіх своїх козаків та посполитих і рушив на високий берег річки. Там вибрав гору, що з боків її були дві глибокі балки, а схили були вкриті віковим лісом і почав там будувати засіку, щось вроді невеликого острожка. Для оборони місце це було як-найкраще і старий Пушкар гадав, що він відсидиться від татар, поки не прийде допомога. Засіка за кілька день була готова, човни, на випадок чого, стояли напоготові, сховані в очеретах, а в степ була вислана сторожа. Так минуло в тривозі кілька день. Одного дня просто у двір вскочив молодий козак верхи і схвильовано сказав.

— Татари, татари!.. Видимо-невидимо!..

— Де?..

— Вже за Гострою Могилою!.. Наші стежать за ними!..

— Давай знак про небезпеку!—наказав старий Пушкар.—А ми приготуємось зустрінути дорогих гостей!..

Худобу позаганяли в очерети та на острівці, жінок та дітей переправили на високий берег у ліс, тільки самі чоловіки лишились на хуторі, руйнуючи греблі та підступи до нього.

Татари показали тільки над вечір, це був їхній передовий загін. Вони доого стояли на березі, про щось радячись та вимахуючи руками. Потім кілька чоловік з них спустились з берега і кинулись було плисти через річку. Кілька пострілів з очерету примусили їх швидко повернути назад. Татари постояли ще кілька хвилин, повернули назад і зникли в степу.

Настала тривожна ніч. Видно було відсвіти далеких пожеж і по тому, де горіло, старий Пушкар стежив за рухом орди. Було ясно, що татари на ранок повернуться і то з більшими силами. І справді, коли зійшло сонце, вони з'явилися. Їх було так багато, що степ із зеленого став чорним, аж курів. Старий Пушкар, коли подивився на цю орду, то похитав головою. Сказав:

— Ну, хлопці, нас, мабуть, пошлють татари на обід ракам. Та не годиться здаватись ворогові без бою. Ніколи ще козак, відколи світ стоїть, не показував татаринів потилиці.

Татари чомусь не поспішали нападати. Але старий сотник добре розумів, що то тільки воєнна хитрість. І справді, татари раптом посунули великою лавою, намагаючись оточити хутір з усіх трьох сторін. Козаки Пушкарєві, що були розсипані по очеретах, зустріли їх пострілами з рушниць. Але вони не зупинили ворога. Не минуло й кілька хвилин, як передні з них уже були на другому березі.

— Відходь до куренів!.. До куренів відходь!..—гукав Пушкар на своїх хлопців.

Татарам все ж таки було важко наступати. Коні провалювались в ковбані, заплутувались в чагарнику, ламали собі ноги через корчаги, що були сховані під водою, а до того і влучні постріли вносили не мале замішання в їхні лави. Сотня крок за кроком відходила до куренів, використовуючи кожний знайомий кущ, кожну горбовину, кожне дерево. Але з лівого крила з півсотні кінних татар прорвалось і швидко просувались до хутора. Коли б Пушкар не помітив того своєчасно, то його з другою частиною сотні було б одрізано і взято голими руками.

— До човнів, до човнів!—загукав він і всі кинулись до човнів, щоб перейти на другий берег.

Коли вони були на середині річки, то татари вже бігали по хутору, підпалюючи очеретяні стріхи будівель. За хвилину хутір палав, як висохла солома і дим чорним стовпом піднімався над ним.

Захисники зникли і татари даремно їх шукали. Тільки тоді, як козаки вже перепливали річку, помітили вони їх і послали навздогін хмару стріл. У відповідь дехто з козаків погрозово махав кулаком. Можна було сподіватись, що татари, спаливши хутір, на цьому заспокояться. Але роздратовані тим, що вони найшли хутір порожнім і тому не дістали бажаної здобичи, вони ще більше розлютились. Старий Пушкар, дивлячись з гори на те, як горів його хутір, бачив, що татари знову радяться. Виходило зле. І він знову таки не помилився, бо татари вирішили його дістати і на горі. Поки одна частина татар пускала по-дурному стріли через річку, друга, розділившись на два загони, пішла шукати бродів. Не минуло й години, як передові частини татар були вже під горою. З гучним криком вони пішли на приступ і що дужче їх відбивали козаки, то настирливіше лізли татари. Їх ставало все більше й більше, вони наближались усе ближче та ближче...

— Зважайте!.. Зважайте!..—гукав старий Пушкар на необачних, що захоплені боєм, не помічали ще більшої небезпеки.

Та хоч і завзято билася Пушкарева сотня, хоч і не одну татарську голову стяли їхні гострі шаблі, але хоробрість мусила поступитись перед силою. Ось уже січа кипить під самим зрубом засіки. Ось уже татари лізуть на самий зруб. Старий Пушкар, страшний і окригавлений, вимахує своєю кривою шаблею і січе ворога на капусту.

— Зважайте, хлопці, зважайте!—гримить його могутній голос, покриваючи весь шум бойовища.

Хлопці зважали, але їх ставало все менше і один за одним падали вони під ударами ворога. Ось уже лишилось їх п'ятдесят, ось уже їх лишилось двадцять п'ять, ось уже їх усього лишилося десяток, що на чолі з своїм старим сотником відбиваються від ворога. Ось уже і цей десяток тане, і скоро лишається сам він із своїм старим товаришем Печерицею, який вгрузнувши по самі коліна в землю, люто відбиває удари двадцятьох татар. Раптом татарин зі свистом опустил шаблю на шию старого Пушкаря. За

мить він уже тримав його голову за чуба і з сміхом перекинув її через зруб... Так загинула вся Пушкарева сотня. Місце, де колись вона билась з татарами, і досі зветься у нас Січчю.

* * *

Петро тільки через півроку взнав про смерть батька. Він негайно ж вирушив додому, зібрав тих небагатьох людей, що чудом залишилися живими від татарського погрому і почав відбудовувати хутір. Між іншими лишився живим і Омелько Печериця. Його найшли тяжко пораненого під купою трупів,—і це врятувало його:—залізний організм старого козака переміг у цьому страшному герці життя й смерті. Він то й хазяйнував на хуторі, чекаючи на Петра. Турботи про хутір забрали у Петра цілий рік. Сам Петро за ці роки відсутності змужнів і виглядав тепер справжнім козаком, але його, як і раніше, не приваблювало життя в степовому хуторі. Він мріяв про ширшу діяльність, а тут ходили різні чутки про наміри царя Петра, що ось уже кілька років, як воював зі шведами та все тугіше затягав петлю над Україною. В самій Січі завзято змагалися дві партії, одна поміркована, що стояла за мир з царем, друга на чолі з Орликом, мріяла про свою українську козацьку республіку. Вів якусь свою політику і старий гетьман Мазепа, цей старий лис, що користувався, з одного боку, великим довірям Петра, а з другого боку, вів переговори з Карлом XII,—і, можливо, й сам мріяв про українську корону.

Петро Пушкар належав до молодії генерації української старишини, романтичні голови яких хвилювали славні події батька Богдана. Ця нова генерація мріяла про те, як би об'єднати в одних руках обидва береги Дніпра, але ще більша ненависть у них була до Москви, в якій вони вбачали свого головного ворога. Петро скоро звернув на себе увагу Орлика, і той наблизив його до себе, даючи йому різні доручення, так що не раз Петрові доводилося бувати і в самому Батурині у гетьмана. Одного разу, коли він привіз листи, Мазепа пильно подивився на Петра і сказав:

— Чув, чув про твого батька. Добрий козак був!..

Петро мовчки вклонився.

— Любив старий Україну, болів її болями. А ти ж якої думки? Чи пам'ятаєш батькову науку?..

— Волю за Україну жити і вмерти!—відказав Петро.

— Добре, сину, добре!—сказав на те гетьман.—Радий чути від тебе таке слово. Так думав і наш незабутній батько Богда, так думали і батьки наші. Коли чогось тобі буде треба,—будь ласка, звернись, завжди буду радий зробити тобі послугу.

Отож і не дивно, що Петро нудився на своєму хуторі і як тільки упорався зі справами, то залишив на ньому старого Печерицю, якому і доручив всенське господарство, а сам знову рушив у дорогу.

Україна не переставала глухо хвилюватись. По корчмах, по ярмарках, по всіх шляхах та містечках ходили різні агітатори, що розповідали про те, як козаки гинуть на півночі на важких земляних роботах. Поруч з цим

другі розказували про те, що на Гетьманщині касуються старі вольності, що нова старшина та пани закріпачують посполитих людей, що скоро настане час, коли доведеться, мабуть, порахувати ребра кармазинникам за ті кривди, що вони їх чинять простому народові. Сліпі бандуристи оспівували старого Богдана, Перебийноса та Дорошенка, розповідали про засланого на Сибір Самойловича. Москва теж усюди розсилала своїх воевод та доглядачів, щоб вони пильно стежили за рухом і про все доносили цареві.

За таких обставин Карло XII вступив на Україну, а гетьман Мазепа відколосся від Москви. Петро ще до цього мав таємне доручення піти у слободи та паланки степові вербувати охочекомонних козаків для Мазепи. Ось чому він знову опинився на своєму тихому хуторі, де й збирав під свою корогву охочих. Тимчасом перехід Мазепи на бік шведів дав сигнал для посполитих чинити суд і розправу над своїми панами. Саме коли Петро сидів у своєму хуторі, одного дня до нього сам не свій на змиленому коні прискакав сусіда—Оверко Манушка, власник сусіднього хутора. Був це чоловік величезного зросту. Манушкою його прозвали, мабуть, саме за цей великий зріст. Коли Петро вийшов назустріч гостеві, то Манушка кинувся до нього і мало не благальним голосом сказав:

— Пане Петре! Мої посполити збунтувались і грабують хутір. О, моя дружина! О, мої дітки!.. Пане Петре, допоможіть мені їх угамувати. Ви в силі це зробити.

Петро дещо чув про Манушку і, стримуючи посмішку, запитав:

— А пан за кого: за Україну чи за Москву?

Манушка спершу витріщив на нього очі, а потім, грізно блиснувши очима, закричав:

— Під три чорти вашу Україну і разом з нею Москву! Я за свій хутір!.. Хутір мені мій потрібен!..

— То нехай же тоді сам пан і хутір свій боронить!—відповів Петро і повернувся до хати.

Манушка лишився серед двору ні в сих, ні в тих. Потім, вилаявшись, скочив на коня і поскакав назад.

Петрові не пощастило зібрати багато людей, та справа не чекала, і тому він рушив у дорогу, щоб встигнути злучитися з Орликом.

Що було далі з Петром Пушкарем, невідомо. Чи він загинув в Батурині, чи при Полтавській катастрофі, чи, може, йому пощастило разом з Орликом та Мазепою до Туреччини втекти, про це ніяких вказівок у переказах не знайшли. Проте для самої слободи нашої те, що Петро Пушкар опинився в мазепинцях, мало дуже великі наслідки.

* * *

Цар Петро суворо розправлявся з усіма прихильниками Мазепи; самих їх катували без милосердя, майно палили, людей посполитих убивали, а землю одбирали та дарували вірним слугам царським. Слобода наша, тоді ще кілька невеликих хуторів, мирно собі жила і не гадала, яка біда насуває. А в той час до неї наближалась карна експедиція, що складалася з еска-

дрона московських драгунів та трьох сотень Енського слобідського полку під командою осавула Пищи-Мухи та Оверка Манушки, того самого, що колись його Петро Пушкар вигнав з свого двору. Сараною, серед білого дня, налетіли вони на хутори, прочитали наказу про те, що молодий Пушкар є зрадник і оголошений поза законом, тому все його майно мусить бути знищене. Після цього почалась розправа, як колись за татарів. Розтягали майно, драгуни гвалтували жінок, вбивали чоловіків, а потім усе запалили, а хто залишився живий, того повели з собою. Так удруге, за свою коротку історію, слобода наша пережила повний погром.

Кілька років на місці колись багатих хуторів лежали одні згарища. Трапилось так, що підчас Прутського походу Петра I тими місцями проїздив князь Куракин. Місцевість йому так дуже сподобалась, що він постановив яким небудь чином її собі придбати. Вибравши слухну хвилину, коли царь був п'яний і ласкавий до нього, він сказав:

— Ваша величність! Є по річці Воронісі землі, що належали мазепинцю Петрові Пушкареві. Місцевість і земля та мені дуже сподобалась, а не занята вона ніким. Віддай її мені!..

Цар любив Куракина, бо той йому часто робив послуги по розпиту і по «государевому делу». Відомий був Куракин і на Україні. Коли в 1700 році на Україні виникли великі народні заворушення, цар власною персоною з'явився для замирення. Що то було за замирення, можна тільки догадуватись, а Куракин у цій справі був правою царською рукою. Одного разу, коли підчас цієї експедиції цар потрапив до рук степових опришків, відбившись від свого війська, Куракин визволив його від неминучої смерті. Пригадавши це, цар сказав:

— Візьми собі ті землі, коли вони тобі подобаються. Дарю їх тобі і своєму синові, а межі ти сам визнач!..

Так ціла величезна дача попала до рук князя, але він мало турбувався її заселенням, і землі продовжували лежати порожніми, тільки зрідка де-не-де був курінь або землянка. В лісах та степах було багато опришків, що грабували народ та купців, і це так само перешкоджало селитись тут людям. Зате справжнім колонізатором був син князів Борис. Коли він перейняв спадщину від свого батька, то зараз же взявся за влаштування та заселення своїх пустопорожніх земель. Він набрав собі з «числа хитрих малоросів» агітаторів і пустив їх по всій Україні за таким наказом:

— Якщо кому погано живеться у своїх панів, попів або в монастирях, хай ідуть до мене на вільні землі на Воронісі!..

Доходило до того, що агітатори князя записувались у кріпаки до різних панів, і вночі тікали разом з їхніми людьми до князя. Всіх цих утікачів князь брав під свою високу руку, а поскільки він був багатий, то біднішим папам не тільки не можна було з ним сперечатись або судитись, а просто й небезпечно було мати з ним конфлікт. Наскільки князь широко поставив свою агентуру видно з того, що на його землі тікали селяни з Київщини, Полтавщини та Чернігівщини. Вони місяцями ховались по балках, яругах та лісах від переслідування панів, від опришків та розбійників, поки дста-

вались до міста. Не гербував князь і різними темними людьми та пройди-світами, він тільки наказував їм змінити своє ім'я та прізвище і тоді вони могли спокійно жити на його землях. Хоч у князя і були великі маєтки в Росії, але звідти він чомусь не переселяв своїх селян, ось чому навіть двораки його складались виключно з українців.

Зрозуміла річ, що князь Борис не хотів задовольнитись тими землями, що їх колись подарував його батькові цар Петро, а намагався їх розширити, а через те, що царські слова «ти сам визначиш межі» можна було тлумачити як завгодно, то князь і не хотів тих меж «визначати» скоро. Ось чому вийшло так, що скоро всі дрібні українські пани примушені були або переступити князеві свої хутори «добровільно», або вони були викинуті з них силою. Особливо цікава історія трапилась між князем та Оверком Манушкою. Манушка, як і інші українські пани, володів землею на правах займанщини: вони займали пустопорожні землі, колонізували їх і потім закріпляли ті землі відповідними актами, а оскільки кожний межі вказував так, як йому бог на душу положить або скільки він міг захопити, то звідси мусила виникнути безліч конфліктів за ту саму займанщину. Акти того часу повні відгомоном отих сварок та судів за окремі урочища, при чому іноді діло доходило й до смертовбивства.

Манушка володів своїм хутором теж на правах займанщини. Скільки було у нього землі, він ніколи не цікавився, бо в тому не було потреби. Коли князь Борис почав заселяти свої землі на Воронисі, то йому зараз же спав на око Манушчин хутір. І він постановив прибрати його до своїх рук; з цією метою він навіть покумався з недалеким розумом Манушкою. Не раз куми пиячили цілими ночами на хуторі і в маєтку князя. Одного разу, коли Манушка напився так, що в нього очі стали лізти на лоба, князь спитав:

— А скажіть-но, куме, на яких правах ви володієте землею й селянами?

Манушка, нічого поганого не думаючи, виніс скриньку з паперами і поставив її перед князем. Князь неуважно переглянув їх і сказав:

— Так-так! Земля дісталась вам по закону!..

Повернувшись додому, князь покликав до себе свого управителя Сугака,—з числа тих самих «хитрих малоросів», що вірно служили князеві і який користувався необмеженим довір'ям князя,—і довго з ним про щось радився. Другого дня Сугак, навантаживши цілого візка винами, поїхав на хутір до Манушки. Гуляли в лісі над річкою Ворониhoю. Міцні вина скоро звалили Манушку з ніг, і він заснув сном велетня. Тоді Сугак зняв з його пальця перстня з самоцвітом, покликав одного з людей і, давши йому перстня, наказав:

— Піди до пані і скажи, що пан велів дати ті папери, що вони з князем недавно переглядали!..

Манушчиха, що їй не раз доводилося виконувати різні примхи свого чоловіка, без слова видала папери. Сугак узяв їх і зараз же поїхав до князя.

— Ну, що, привіз?—спитав князь.

— Привіз, ваша світлість, ось вони!..

Другого дня, на превелике здивовання Манушки, князь оголосив:

— Хто з селян Манушки хоче приєднатися до нього, той хай поставить віхоть з соломи на воротах, а хто не покаже ніякого знаку, хата його буде зруйнована, а сам він буде покараний.

Селяни, що не любили Манушки і не могли йому забути тієї суворої розправи, що він учинив над ними підчас непорядків, коли вони розорили його хутір, охоче пристали на пропозицію князя. Манушка було кинувся опиратися, але люди звязали його і поклали на воза, на другого воза посадили Манушчиху з дітьми, на кілька других возів навантажили хатні речі і вивезли в степ, а самий будинок спалили, щоб і сама пам'ять про Манушку зникла. Заволодівши таким чином хутором Манушки, князь розселив його селян по других хуторах, а на їхній землі посадовив других.

* * *

Князь Борис належав до тих панів, що в них мирно вживалось вольтер'янство й невіра в бога, французька галантність і азійський деспотизм великого поміщика, що почував себе в своїх маєтках справжнім феодалом.

Про князя та порядки, що він їх запровадив, залишив яскраві записки дячок очеретянської церкви, Ананій Ієрихонський, що писав їх ще під впливом свіжих переказів старих людей. Записки ці були випадково мною знайдені серед різного архівного хламу, що я його відкрив на горищі старої волости. Ось що пише Ананій Ієрихонський про ці часи.

Князь, каже він, не жив постійно у своїй дачі на річці Воронісі, а тільки приїздив раз на рік і проводив тут коли місяць, коли більше. Про приїзд князя сповіщалося заздалегідь і всі починали готуватись до його зустрічи... В день приїзду всі одягалися у святкову одіж і виходили у степ назустріч князю на чолі з попом та управителем Сугаком. Молодь особливо раділа з того приїзду і ставала шпалерами по обидва боки дороги так, щоб карета князя їхала між ними. Все це супроводилось піснями, музикою і танками дівчат-танцюристок під керівництвом француза, що його князь колись вивіз із Парижу. Після того, як князь приложиться до хреста, йому співали кантату, на цей випадок спеціально попом Досифеєм сочинену і ним же положену на ноти. Потім тут же танцюристки виконували танок пейзан на французький кшталт. На цьому перша частина церемонії кінчалась і карета князя рушила далі. Князь кланявся на всі боки, із возів, що їхали зараз же за каретою, кидали в юрбу свитки з білого селянського сукна, чумарки, жупани, хустки, чоботи, юбки та плаhti. В юрбі зчинявся страшенний гармидер, лунали вигуки, бо кожний намагався вхопити щось цінніше. Князь, коли бачив, як двоє дебелих дядьків, ухопившись за свиту, волочили один одного по курній дорозі, аж за боки брався від реготу. А навколо співали, танцювали, грала музика, переряжені робили різні «фіглі-миглі», так що в'їзд обертався в ціле лицедійство і князь в'їздив тріумфатором у слободу, як колись в'їздили цезарі до Риму.

Та на цьому свято не закінчувалось. З княжих льохів,—пише далі дячок Ананій,—викочували кілька бочок горілки і розкладали по столах різні

ласощі. Літні люди запрошувались до палацу, де їх гостив сам князь, а молодь розважалась надворі. Тут знову роздаровувались подарунки—очіпки, черевики, капори, шапки, намисто, герсетки, при чому на кожний подарунок заготовлявся окремий квиток, де було написано, хто що мав робити, наприклад: співай, танцюй, смійся, плавай, поцілуй кого небудь—коли виграє ту чи іншу річ. І було сміха, коли якій-небудь дівці або молодиці попадуться штани, а там написано—танцюй. Вона тут же, на очах усіх, надівала на себе штани, хтось з юрби давав їй шапку, до очкура прив'язували дзвоники, музика різала гопака, а переряжена носилась у танку до третього поту. Гуляння тривало цілу ніч і село засипало перед світом, звалене втомою та горілкою.

— Князь,—продовжує далі Ананій з грубуватим реалізмом,—особливо любив жіночу статть, бо не був до самої смерти жонатим, і коли роздавав подарунки, то завжди давав дівчатам та молодицям кращі, ніж парубкам. Весь час, поки князь пробував у слободі, він проводив у бенкетах та розвагах різних, але в них брала участь уже не вся слобода, а тільки вибранці. Для княжих бенкетів вибирали із підданих князеві найкрасивіших дівчат, «кральів» і записували в «танцюри». Якщо котра з них не могла служити Мельпомені, то на таких покладались інші обов'язки: вони співали, прислужували за столом або просто брали участь у «п'янстві» та «веселії». На всіх «краль», що поділялися на різні категорії, вівся спеціальний реєстр, і ніхто з них, під загрозою суворої відповідальности, не мав права відмовитись від виконання своїх обов'язків; навіть батько та мати губили право на свою дочку, коли вона попадала в число «краль». Між «кралями» завжди було кілька, що їх князь виділяв своєю особливою ласкою і з якими проводив цілі ночі в бенкетах, властивих тому часу. Якщо яка-небудь з «танцюр» оказувалась з ознаками вагітности, то її виписували з реєстру і відсиляли до батьків. Нікого не соромлячись, вільно рили вони і коли на те була княжа воля, знову повертались до панських хоромів. Діти, по бажанню матерів, передавались для годування спеціально поставленій ключниці, виховувались вони на кошти князя. Князь любив більше дівчаток і їх чекала краща доля, що ж до хлопчиків, то участь їх була дуже сумною, більшість їх ішло, як говорили селяни, до «земляної станиці», де ховали цих синів вольниці і дозвілля.

Але були й винятки. Коли князеві хто небудь сподобався з хлопчаків, то він брав такого з собою і віддавав його на виховання до столиці, а потім улаштовував на службу, даючи одноразову допомогу грошима.

Ті хлопці, що не звертали на себе уваги князя, віддавались на виховання бездітним, а коли їм виходило 18—20 років, то їх женили, давали по вибору прізвища, і селили на якому-небудь хуторі.

З усіх «незаконних» княженків князь особливо відзначив Марка Багрія. Марко був сином «кралі» Насті Багріївни,—«дівчини як сонце, як день весняний», за переказами старих людей. Князь настільки був нею захоплений, що вона аж три роки володіла його серцем. Наскільки це було серйозно, видно хоч би з того, що він брав її з собою до столиці і навіть

за кордон. Цей роман раптом перервався через вагітність Насті. Князь не любив тримати коло себе вагітних «краль». Він ласкаво попросився з Настею, а управителеві відписав, щоб їй ні в чому не відмовляли і поводитися з нею як із панією. Слово князя було законом, а через те, що це був перший випадок, коли князь не відсилав своєї вагітної кралі до батьків, а лишив її у палаці, було ознакою того, що справа тут далеко серйозніша, ніж була досі.

Літом князь, як звичайно, приїхав до слободи.

Настя, як тільки він переступив поріг, кинулась йому на шию і заохано сказала:

— Ходім, князю, подивишся, якого я тобі сина родила!..

Князь поморщився, але зараз же весело посміхнувся і пішов за нею. В опочивальні, розкинувши пухлі рученята, спало прекрасне, як юний божок, хлоп'я. Князь довго дивився на нього, потім зітхнув, поцілував Настю в біле чоло і сказав ласкаво:

— Дякую, Настко, за сина. Я не забуду про нього!—і вийшов до гостей.

Настя тижнів два почувала себе найщасливішою в світі. Та серце князеве було зрадливе і скоро вона помітила, що ним володіє вже інша краля. Замість того, щоб мовчки уступитись і зберегти ту ласку, що їй князь показував, та виховувати сина, вона здумала надокучати йому ревностями. Князь спалахнув і мовчки вийшов з кімнати, а через годину вийшов наказ:

— Сина Настиного лишити в палаці, а саму її одягти в селянську одежу і відправити до батьків, провівши з двору з музикою в драні відра, горшки та казани. Людей, що заздрили Насті, було багато і вони охоче виконали княжого наказу. Коли вона показала в супроводі Сугака на порозі, її зустріли такою музикою, такими вигуками та піснями, що вона згоріла від сорому. Як закрила вона обличчя руками, та так і не відкривала його, аж поки не опинилась дома. Не могла Настя винести такої ганьби, завданої їй князем. Вночі викралась вона з батьківської хати, побігла на кручу, під якою текла темною водою Ворониха, і де був саме чорторий і кинулась з неї у воду. Взнавши про смерть Насті, князь потемнів від гніву, жорстоко розправився з усіма тими, кого він рахував відповідальними за те, що вони її не встерегли. Що ж до батьків, то їх того ж дня вислали в один із самих далеких хуторів; самого себе за винного князь, звичайно, не вважав.

Про Марка, тимчасом, забули. Та коли князь від'їздив, Сугак нагадав йому про нього. Князь зсунув брови, круто повернувся і пішов назад до кімнати. Хлопчик саме бавився на колінах у мамки. Побачивши розшитий князів жупан, хлоп'я простягло до нього рученята і весело засміялось. Гнівне лице князеве від того сміху проясніло, і він простяг руку й потрогав пучкою за його пухлу щічку; дитина засміялась ще дужче. Князь обернувся тоді до Сугака і наказав з погрозовими нотками в голосі:

— Гляди, бережи мені хлопця паче свого ока! Головою за нього відповідатимеш! Через рік нагадаєш мені про нього!..

Так Марко уникнув «дитячого яру». Він виховувався спершу в Москві, а потім князь віддав його вчитись до Петербургу. Вісімнадцяти років, коли Марко був уже красивим юнаком, князь покликав його до себе, перевірив його знання і те, наскільки він засвоїв великосвітські маніри, і залишився ним задоволений. В ньому, видно, прокинулись приспані батьківські почуття, бо скоро вийшов рішенняць: їхати Маркові до Парижу і продовжувати там науку.

Минуло ще чотири роки, як раптом князя Бориса викликала цариця Катерина і послала його до французького короля з якимсь таємним і надзвичайно важливим дипломатичним дорученням. Князь був уже старий, і в Париж його супроводили, крім кількох двораків, ще й камердинер, Антон Запорожець та чергова краля—Олена Шапошниківна.

Антон Запорожець—одна із самих таємничих постатей, що оточували князя. Він користувався необмеженим довір'ям князя, далеко більшим, ніж сам Сугак. Можливо, що це було через те, що Антон Запорожець полагджував різні справи між князем та «кралями», він же, кажуть, і підготував їх для нього, вишукуючи красивих дівчат та молодих по слободах та хуторах. Князь сам власними руками прийняв Антона від матери, що була заміж за Кирилом Запорожцем, а Кирило Запорожець був головним агітатором у князя, коли той заселяв свої пустопорожні землі. Оповідають, що Кирило протягом одного року аж п'ять разів женився з дівчатами різних панів, потім тікав з своїми молодими жінками до князя і передавав їх тут князівським отаманам, що правили окремими хуторами.

Антон Запорожець був вірним слугою князя. Але згадуваний уже нами дячок Ананій висловлює підозріння, що Антон був таємно закоханий у Настю Багріївну і плакав надію, що він одружиться з нею, коли вона надокучить князеві. Після трагічної смерті Насті, в якій Антон винуватив князя, він затаїв глибоку ненависть до нього, але ховав її під личиною вірного слуги й джури. Князеві й на думку не спадало, якого ворога тримає він біля себе. Можливо, що Антон рано чи пізно, а виконав би свій замір помсти, або підсипавши князеві отрути в вино, або зорганізувавши якусь змову з двораками, тим більше, що невдоволення серед підданих за «краль» та іншого серед селян наростало. Від'їзд до Парижу перешкодив цим Антоновим намірам.

Як ми вже згадували, князь був вольтер'янцем і вільнодумцем і на словах не вважав своїх поселенців за кріпаків, про що не раз і сам говорив. Переказують, що перед від'їздом до Парижу він заїхав у слободу попрощатися з народом, при чому ніби сказав:

— Я від'їзду до Парижу, а коли повернусь, то обіцяю всіх вас відпустити на волю. Моліть же бога про мій благополучний поворот. Коли получите вольну, то бережіть її кріпко в себе і не довіряйте ні попам, ні панам, а то вони можуть її знищити, а вас повернути у своїх кріпаків.

По приїзді в Париж, князь зараз же викликав до себе Марка, бажаючи зробити його своїм секретарем. Франція в той час уся кипіла від передчуття революційної бурі. Марко, прибувши до Парижу, скоро зазнався

з кількома молодими студентами, найщирішими якобинцями і ретельно відвідував їхні збори. Він пильно вивчав енциклопедистів, Вольтера, Жан-Жака Руссо та Монтеске, історію Греції та Риму і, взагалі, всю тодішню революційну літературу. Слухаючи розмов і сперечання своїх нових товаришів про тиранів, про республіку та про народоправство, Марко порівнював їхні мрії з тими порядками, що панували на його рідній батьківщині та цілій Росії. Він розумів, що тиранія існує не тільки тут, у Франції, а й там, удома, на батьківщині, він пригадував визвольну боротьбу на Україні, що про неї знав з переказів старих людей і відгомін якої ще жив у народі, і цілком природньо, що Марко став не тільки ненависником тиранів і деспотії і відданим республіканцем, а й уявляв себе новим Брутом, що має визволити рідний народ од тиранства й мерзоти коронованих убивць.

І от саме в цей час цілонічних мрій, сперечань, читання та громових промов, що їх проголошувало було по різних шиночках, де збирались республіканці, прийшов наказ з'явитись Маркові до князя. Марка це неприємно вразило. В першу хвилину у нього, навіть, з'явилося бажання зовсім не піти до князя; потім він передумав і вирішив піти з тією метою, щоб викласти перед ним свій новий «символ віри», висловити йому всю ненависть до тиранів, кинути князеві ті гроші, що він їх йому передав і, повернувшись, піти геть. Переповнений рішучістю, він накинув на плечі плаща, насунув на чоло капелюша і швидко йшов по вказаній адресі. Льокай провів його сходами на другий поверх, пройшли амфіладу розкішно вбраних кімнат і зупинився перед одними дверима. Марко тихо постукав.

— Ввійдіть!—почувся з кімнати мелодійний жіночий голос.

Нічого не розуміючи, Марко одчинив двері і зупинився як укопаний. Не розкішна обстава, на яку тільки була здатна королівська Франція, засліпила Марка. Ні, очі його зупинило на собі щось інше. Повернувшись до нього лицем, обіпершись руками на крісло, перед ним стояла дівчина. Яким чудом ця степова українська квітка була перенесена до шумливого, вільнодумного й галантного Парижу? На ній була сорочка з багато вигаптованими червоним шовком рукавами,—квітки на них горіли як жар і пашили вони степовим сонцем. Оксамитова герсетка туго облягала тонкий дівочий стан, а ясно-блакитна плахта нагадувала Маркові рідне українське небо. Дівчина була у вінку з живих квіток, а розкішна руса коса звисала аж до пояса. Другими словами, перед Марком стояла остання «кряля» князева—Олена Шапошниківна.

Марко втопив очі в дівчину і не міг вимовити й слова. Дівчина мовчки розглядала його і лукава посмішка танцювала на її рожевих устах. Потім вона ступила три кроки наперед, зробила глибокий реверанс і з серйозним виглядом промовила до Марка:

— Шановний пане! Від імени князя вітаю вас у його тихій оселі і прошу сідати. Князь на годину вийшов і скоро повернеться.

Скінчивши цей, як їй здавалось, важкий обов'язок, вона весело зареготала.

— Пху!—сказала вона!—Як мені надокучили оці реверанси і взагалі оця вся манірність. А князь наполягає, щоб я їх чомусь учила. Як, по вашому, чи потрібно воно мені?—і вона серйозно подивилась на Марка.

Марко посміхнувся і в нього промайнула думка, що ця дівчина й без реверансів прекрасна. Олена схаменулась і сказала:

— Господи! Я й забула, що ви мене не знаєте. І лізу до вас з моїми дурницями. Адже ж правда, що ви мене не знаєте?

І вона густо почервоніла.

— Не знаю...—відповів Марко.

— А я вас знаю!—говорила Олена.—Я була зовсім малою, коли ви одного разу таким паничем приїздили до нас у слободу. Ви так бундючно гуляли по саду,—і вона не втерпіла, схопилася з стільця і показала, як то Марко гуляв з гувернером по саду,—а я босонога й брудна заглядала через тин і заздрила.

Марко й собі засміявся, коли побачив, як вона перекривляла його і між ними одразу після цього розтала крига.

— Господи, як тут сумно!—скаржилась уже зовсім щиро Олена.—Ми тільки три місяці як здому, а мені здається, що минуло вже три роки. А як зараз у нас хороше. Степ запашний, завітчаний квітками, в садках соловейки щебечуть, скоро дівчата плестимуть вінки і пускатимуть на воду. Князь рідко буває вдома, все кудись ходить. А тут сиди, як у клітці, ні погуляти тобі, ні погомоніти. Тільки й розваги, що іноді з Антоном побалакаєш. Скажіть, ви не скучаєте за батьківщиною?..

— Я вже давно звідтіля. Відвик!..

— А я, мабуть, ніколи б не привикла на чужині жити. Як ото князь піде кудись, я зараз же скидаю куплене ним убрання, вдягаюсь у своє і співаю. Тільки не співається тут веселих,—і вираз смутку з'явився на її обличчю,—а все більше журних...

І вона, ніби відповідаючи на свої якісь власні думки, тихо проспівала.

Ой ти, дівчино, зарученая,
Чого ти ходиш засмученая...

Марко захоплено слухав, а в голові йому теж зринали якісь старі спогади, напівзабуті вражіння. І він попрохав:

— Заспівайте, будь ласка, що небудь... З наших, українських...

— Отто!—засміялась Олена.—Чого захотіли.

— Прошу!..—благально попрохав Марко.

— Якої ж вам?

— Якої небудь...

— Хіба оцієї?—і Олена тихо, грудним голосом почала:

— Ой піду я лугом, лугом,
Там, де милий оре плугом.
Понесу я йому їсти,
Чи не скаже мені сісти.

Марко схилив голову. А Олена остаточно, загубивши свою несміливість, вже на весь голос співала:

І наївся і напився,
Сів на плуга й зажурився...

Обоє й не помітили як увійшов князь до кімнати, окинув їх очима і сказав весело:

— А чого ж то, Олено, такої сумної!.. Гостя треба б було почастувати чимось веселішим...

Олена увірвала пісню і вся зашарілась, а Марко підвівся і віддав князеві мовчазний глибокий уклін.

* * *

За обідом князь розпитував Марка про його паризьке життя, висловлювався з приводу внутрішнього положення Франції і висловлював ту думку, що король кволо бореться з вільнолюбивими думками. Якби це було другим разом, то Марко вибухнув би цілою промовою на тему «народовластя та тиранії», але зараз усі думки вилетіли йому з голови, він навіть забув про свій намір пірвати з князем і кинути йому в обличчя своє призирство. Він тільки й дивився, що на Олену і невпопад та неохоче відповідав на запитання князя. Але князь не помічав того.

Коли вставали з-за столу, князь сказав:

— Отже, Марко, ти мусиш за два дні переїхати до мене. Мені потрібен відданий і вірний секретар, бо я маю дуже делікатне доручення від імператриці, і коли ми успішно його виконаєм, то вона не забуде цього. Для тебе це прекрасний випадок завоювати собі кар'єру.

Марко хотів щось сказати, але князь замахав рукою:

— Отже ніяких одмов. Ліквідуй свої справи і переїзди...—і він подав знак рукою, що розмова скінчена.

Марко вклонився йому й Олені і вийшов на вулицю. Перспектива бачити що-дня Олену перемагала його неприязнь до князя. Всю дорогу до своєї квартири він пройшов у мріях. Вони не лишили його і вдома. Передаючись, він усе думав про Олену і стиха наспівував українських пісень. Він уже їх напівзабув і тому часто зупинявся, пригадуючи слова. Коли він засинав, перед ним знов промайнув образ Олени з лукавою посмішкою на устах і щасливий молодий сон обгорнув його.

Через два дні Марко переїхав до князя і оселився на нижньому поверсі. Працював він вранці кілька годин, переписуючи різні папери, а потім ще й ввечері, коли князь диктував йому листи. Були тут іноді дуже важливі звістки, які показували, що цариця дуже пильно стежила за розвитком подій у Франції. А події, справді, розвивались бурхливим темпом. Марко тепер ніби забув свої вільнолюбиві мрії, його всього полонила Олена. Але даремно він тішив себе, переїжджаючи до князя, що буде весь вільний час проводити з нею. Антон та стара Заїчиха, що служила при всіх «кралях», весь час стежила за ними, отже Марко ніяк не міг вибрати хвилини, щоб

сказати Олені про своє кохання. Але як трипотіло його серце, коли він чув її голос, що наспівував рідної пісні, як він тягся до неї.

Так минуло в нерішучості кілька місяців. За ці місяці трапились у Франції важливі події: паризький народ зі зброєю в руках вирвав у короля конституцію. Париж і вся країна були охоплені революцією. Марко знову почав часто виходити із дому, ховаючи те від князя й від усіх і повертався завжди в піднесеному настрої, наспівуючи марсельезу. Йому хотілось комусь близькому, своєму, розповісти про те, як французький народ завоював собі волю. А хто ж йому був найближчий як не Олена. Одного дня, коли Олена його спитала, де він так довго буває ночами, Марко почав їй розповідати про боротьбу французів проти короля.

— І от французи тепер вільні, а ми раби, а батьківщина наша стогне під ярмом тиранії!

Олена злякано слухала його, а Антон, що підслухав цю розмову, увійшов до них і сказав:

— Князь, коли їхав до Парижу, теж обіцяв нам волю дати та мабуть,—«казав пан кожух дам, та й слово його тепле».

Марко схвильовано стиснув руку Антонові і сказав:

— Правильно, правильно, чорт забирай! Тирані, феодалі та пани ніколи не дадуть волі народові, її у них можна вирвати тільки силою!..

Так несподівано Марко і Антон нашли один в одному спільників. Коли Марко, з властивим молодості запалом, проголошував перед своїми двома друзями промови про волю, рівність та братерство, то Антон міркував далеко тверезіше.

— Шкода,—говорив він,—що Гонті та Залізняку не вдалося їхнє діло. З панами треба розправлятися так, як розправлялися гайдамаки!

Революція у Франції що-далі ширшала, а князя все ще не відкликали, хоч він і радий би був втекти з цього Парижу, де народ святкував весну своєї волі і де проти аристократів зростала хвиля ненависти. Князя Бориса не можна тепер було пізнати,—він завжди був сердитий, знервований. А тимчасом у його будинку Амур плів свої сіті, що в них скоро попали і Марко і Олена.

Спершу коханці трохи злякались свого вчинку, але тут же вони розсміялись від того, що не догадались цього зробити раніше. З кожним днем вони все сміливішали. Побачення здебільшого відбувались у кімнаті Олени. Та ось у Парижі знову стало неспокійно, бо король хотів утекти за кордон, його піймали й повернули назад, а згодом посадовили до в'язниці. Франція була проголошена республікою.

Князь весь час тепер сидів вдома, за останній рік він дуже постарів, у нього почали пухнути руки й ноги. Сидячи в своєму кріслі перед каміном, він весь час незадоволено бубонів, лаяв санжюлотів і накликав на них такі страшні кари неба, що якби воно послухало його, то земля б здригнулась від жаху.

Олена й Антон весь час не відходили від нього. Марка роздирали ревності, він корив Олену в зраді, він готовий був піти й задушити власними руками князя, «цього старого розпусника», за його висловом.

— Оленко, голубко,—говорив він їй, коли вона приходила на побачення до його кімнати,—давай кинемо це остогидле місто і втечемо. В Парижі є де сховатись.

Власне, і цей день був схожий на багато інших, що їх пережили Марко та Олена.

— Не вмють французи придушувати бунти,—говорив за обідом князь Маркові.—З бунтівниками повинно розправлятись так, як ми свого часу розправились з Омельком Пугачовим... Я сам думав, як повернусь додому, дам своїм слобожанам волю, але тепер бачу, що чернь негідна її. Ката, шибениці, батога, залізної руки потребує вона. І я дякую богові за те, що не зробив цього кроку раніше, що за нього мене б мучило завжди сумління. Я, навіть, уже папери відповідні склав, але ще сьогодні ми їх знищимо!..

Марко й Олена переглянулись між собою, а Антон, що саме переміняв тарілку князеві, затримтів—і впустив тарілку,—вона зі звоном упала на підлогу і розбилась на дрібні шматочки. Князь так при цьому розхвилювався, що йому аж негарно зробилося. Марко й Антон підхопили його під руки і віднесли до опочивальні. За кілька хвилин князь очуняв і тихо сказав:

— Іди, Марку, я тебе покличу, коли треба буде. А тепер лиши мене з Оленкою, я хочу заснути трохи...

Марко пішов, і то сидів, то схвильовано ходив у себе по кімнаті. В будинку панувала глибока тиша. Морочлива ніч заглядала через вікна в кімнату. Вулиця була ніби мертва.

Раптом Марко почув тихий стук. Цей стук був знайомий йому і він одчинив двері. Олена упала йому в обійми.

— Князь весь час не відпускав мене від себе,—сказала вона,—а оце заснув. А мені так забажалося до тебе, що я не витерпіла і зважилася прийти,—і Олена закрила поцілунком уста Марка.

Коханці ніколи не рахують щасливих годин. Маркові й Олені здавалось, що вони лише кілька хвилин пробули вкупі, а насправді проминуло більше години. Князь, що спав тривожним сном, раптом прокинувся. Його неприємно вразила могильна тиша і він тихо покликав:

— Оленко!.. Оленко!..

Тихо. Ніхто не озивається.

Тоді князь підвівся з постелі й озирнувся навколо,—Олени в кімнаті не було. Сяк так натягнувши на себе халат і взявши в руку цівка, він пішов до Оленої кімнати, шепочучи сам собі:—Бідне дівча, видно, стомилося і прилягло відпочити!—але Олени й там не було.

Постоявши кілька хвилин у роздумі, ніби щось пригадуючи, при чому було видно, як у князя наливались кров'ю жили, він вийшов на сходи і став тихо спускатись до Маркової кімнати. Передчуття його не обдури-

ло,—до його вуха донеслась притишена розмова, Оленин сміх і звук поцілунку. Не пам'ятаючи самого себе, князь з силою відчинив двері, що їх забули замкнути, і блідий та грізний з'явився перед розгубленими коханцями.

Секунду тривало гнітюче мовчання. Потім вибухнула гроза.

— А, так он як ти дякуєш мені за хліб, за сіль!—кричав князь до Марка.—Крадеш у мене моє добро!.. Геть зараз же з моїх очей!.. Геть!.. Забирайся!.. Щоб і духу твого не було!..

Марко, теж блідий, стримуючи свій гнів, мовчки стояв перед князем.

— Геть!.. Геть!.. Геть!..—не переставав кричати князь.—Ей, хто там є живий! Сюди, сюди!.. Викиньте цього злодія на вулицю!..—наказав він слугам, що з переляканими обличчями з'явилися на дверях.—А ти,—повернувся він до Олени,—так дякуєш мені за всю мою ласку до тебе? Ось я тобі покажу, як бахурів заводити! Канчуками засічу!.. На стайню її, суку, на стайню!—гукав князь, забуваючи, що він зараз не в Росії, а в Парижі,—і підняв свого важкого ціпка на Олену.

Марко встиг підскочити до нього і вхопити за руку. Олена скористувалась цим, майнула нагору й зачинилась у своїй кімнаті.

— Заарештувати їх обох!—закричав не своїм голосом князь і впав на руки Антона.

Кілька двораків кинулись до Марка, але він енергійними ударами розштовхав їх, вискочив на вулицю і потонув у нічній темряві.

* * *

Тільки через два дні Антон найшов Марка. Він якраз стояв у глибокій задумі на одному з мостів на Сені й дивився у воду. Ці два дні він провів без сну, без їжі, весь час блукаючи по місту, і думаючи про Олену. Яку кару їй дасть князь? І уява малювала Маркові страшні картини поневірянь і знущання, бо він добре розумів, що князь ніколи не пощадить Олени. І Марко перебирав в сотий раз план порятунку своєї коханки.

В цей момент хтось ударив його по плечах і вивів із задуми. Марко сердито повернувся і опинився перед Антоном.

— Ху!—сказав той.—Я вибігав все місто, шукаючи вас. Ходіте зараз до князя. Ви потрібні!..

— Нащо?

— Князя розбив параліч і він лежить нерухомий, тільки щось язиком белькоче. А нам потрібно знайти заповіт. Я й так нікому нічого ще не казав про хворобу князя. Добре, що в цьому гемонському місті люди заняті своїми справами і до нас поки-що не втручаються. Ви ж тоді з ним не переписували його?

— Ні.

— Значить він десь є. Та тільки я неграмотний, а нікого чужого в це діло не хочеться мішати. Так ідемо?..

— Що з Оленою?..

— І не кажіть. Всі очі виплакала та за вами побивається. А як заходила показатись князеві, то він так страшно замичав і повів очима, що аж мороз по шкірі пішов. Десь би якби встав, то на місці вбив би!..

Олена зустріла Марка з сльозами радості. Марко ніжно обняв її і почав утішати. Антон нетерпляче перебив їх:

— Та залишіть ці ніжності напісля. Треба спершу діло зробити!..

Князь, коли Марко увійшов до опочивальні, засовався і щось хотів сказати. Але Антон і Марко не звертали на нього уваги, а почали ритися в столах, шухлядах, скринях, шафах. Розкидали по кімнаті папери, листи, книжки. Заповіту ніде не було, а князь стежив за ними своїми страшними очима. Лишився тільки один невеличкий столик, що його ще не оглянули. Марко уважно оглянув його і надавив якусь пружинку: спинка в столі відсунулась, Марко нахилився і вийняв звідтіля папери, згорнені в рурку і запечатані великою печаткою князя. Він зламав печатку, похапцем розгорнув папери, швидко пробіг очима написане і радісно сказав:

— Ось вона, ваша вольна, Антоне!..

З цими словами він вискочив до другої кімнати, Антон за ним.

— Олено, Оленко!—гукав Марко.—Іди сюди! Ми вільні, вільні!..

Олена біда кинулась до нього.

— Чекай, чекай!—злісно прошепотів Антон.—До волі ще далеко, бо князь живий. Ти прочитай краще докладно, що там написано!..

Це вернуло Марка до дійсності. Він тихо й роздільно читав заповіт князя. Там, справді, було написано, що Воронівка з усіма хуторами оголошувалась вільною, а вся земля переходила у їхню вічну власність. Коли Марко дочитав до кінця, то Антон урочисто проказав:

— Нині отпускаєш раба твого... — повернувся до опочивальні князя і щільно причинив за собою двері. Там він кілька хвилин дивився на князя, що нерухомо лежав на ліжку і тільки очима стежив за ним. Потім Антон повернувся в куток, перехрестився, узяв подушку і став наближатись до князя. Князь страшним поглядом стежив за його руками.

* * *

— Ну, князю, молись за свою грішну душу!—проказав Антон урочисто і накрив його обличчя.

Через кілька хвилин він трохи зблідлий вийшов до Марка й Олені і спокійним голосом сказав:

— Князь Борис віддав богу душу...

* * *

Що трапилось далі з Марком та Оленою, невідомо. Дячок Ананій висловлює ту думку, що Марко лишився у Франції і в часи Термідора загинув на гільотині разом з іншими прихильниками Робесп'єра. Але є й друга версія, яка говорить, що ніби-то Марко повернувся згодом на Україну, а потім переїхав до Чорноморії, що тоді тільки-но починала заселятись.

Антон же, поховавши князя, з великими пригодами дістався на Україну. Заповіт князя він привіз із собою, але минуло кілька років, поки уряд затвердив заповіт князя Бориса. Треба було померти Катерині II і стати царем Павлові I, щоб, нарешті, слобожани стали вільними. Як відомо, цар Павло ненавидів свою матір і всіх її слуг і тому, як тільки йому попалась справа з заповітом князя, він одразу ж її затвердив. В нагороду за послуги, громада обрала Антона за голову. Головував він до самої смерти. Помер Антон Запорожець дуже старим, оточений загальною повагою. Слобода почитувала його за другого батька. Нашадки його живуть і досі в нашій слободі.

ЗАПИСКИ МОРЯКА

В ПІВДЕННІЙ БУХТІ

Невеличкий кубрик сторожевого катера. Крім мене та моториста Юхи немає нікого. Сліпучо-білим світлом горить електрика. У відчинений люк видно клаптик зоряного неба і тягне вогкою прохолодою ночі.

Юха, як звичайно, лежить підклавши руки під голову і про щось мріє... По той бік тонкої переборки одноманітно, без перебоїв гонячи динамо, двигтить допоміжний моторчик «Стюпка». Товариші наші пішли до міста. Так приємно відчувати, що лишилися ми з Юхою одні. На підвісному столику в алюмінійовому кухлі мокнуть білі квіти абрикосів... Далеко десь на півночі лежить зима...

З необмежених просторів моря в бухту заходять сердиті хвилі, з глухим рокотом б'ють у граніт набережної—розбиті, знесилені уламки їх докочують до нас. Під стук мотора і в такт легкому погойдуванню катера, Юха веде розмову про своє життя.

— Ти знаєш, мені дуже важко служити у флоті тому, що я єврей. Євреї взагалі кепські моряки і особливої любові до моря у них не знайдеш. Але не це тяжить наді мною. З морем я звикся, і навіть полюбив його. Не подобається мені—що й досі негарно ставляться до мене деякі хлопці... Уяви, в екіпажі, в очах певної групи я добився поваги тільки тим, що фізично був сильніший за кожного молодого моряка. Досить було кому заікнутися в такому дусі «куди там жид годиться», як брав я такого розумника в свої руки і так, ніби жартома, ламав йому всі кісточки...

Знадвору, від торговельної гавани, долітає грюкіт і гуд навантажування, гурчать парові лебідки, перегукуються грузчики, верещать сирени буксирів.. Раптом срібна мелодія розсипається над ескадрою: б'ють склянки...

— А механик, Сергій Михайлович, пам'ятаєш, як вперше зустрів мене? Я ніколи не забуду... Колупаючись біля стернової машинки—він так, між іншим, ніби на вітер, промимрив: «Двадцять років служу у флоті, а жида не бачив... Який з жида матрос. Чи ти ж хоч робити що вмієш?»... Я не відповів тоді нічого. І скажу—дуже важко було попервах, але тепер з механиком ми найкращі приятелі...

За дерев'яною обшивкою хлюпоче море. «Лукул, Лукул, я—Гневный. Чи чуєш ти мене»... — долітає з сусідньої радіо-рубки. Юха з кешені своєї голандки дістає листа і може в десятий раз заглиблюється в його зміст. Я знаю—це лист від Рози... Беру книжку і зручніше вмощуюсь на рундуку.

В далекому містечкові на Волині у Юхи є мати. Крім старістю згорбленої спини та злиднів, вона нічого не має. Єдиний ненаглядний і добрий її син з своєї невеликої матроської платні надсилає їй що-місяця кілька карбованців, трохи дають органи соціального забезпечення—з того й живе. Вона неписьменна, то ж не може перед сином на папері вилити своє горе, а йде до племінниці містечкового ребі й та, спасибі їй, пише. Роза мало знає Юху, до служби він все десь батракував, але перечитуючи старій Софі його листи—переживала її радощі. Пишучи відповідь, одного разу написала кілька слів і від себе. З того й пішло. Тепер слова її листів повні таких почувань, що цілими днями Юха ходить мовчазний і замислений... Власне — перед цим відбулась одна подія: в тому ж таки містечку у Юхи є дядьки—великі спекулянти,—ну, хоч вони й спекулянти і зовсім не допомагають старій Сарі—все ж таки Юха передплатив для них газету «Чорноморець»...

Минулої осені обрали ми Юху делегатом на позапартійну матроську конференцію, там він попав до президії. Сталось так, що опісля доповіді командуючого флотою—виступив з промовою Юха... Говорив він гарно, щиро і до діла. Конференція улаштувала йому справжню овацію... Відома річ—про це все було написано в «Чорноморці»... Дядьки Юхи прочитали той примірник газети і зробили свої висновки. Незабаром одержує Юха такого листа:

«Уважаемый Ефим Давидович!

В газете, которую вы нам присылаете, мы прочитали, что вы уже большое лицо. Выступаете на собраниях и произносите речи. Надеемся, что и после этого вы не забудете нас. Пошлите Вам 15 рублей, если будет нужно—пришлем еще...»

Юха відповів:

...«За гроші дякую. Але більше мені не надсилайте, бо взагалі з такими паразитами, як ви, знатись не хочу...»

Повернувся з берега Васька Юнак і розповідає про міські новини. Я бачу—Юха хоче спати. На ескадрі знову б'ють склянки. Одягаюся і йду до машинового відділу на вахту.

СМЕРТЬ КЛЬОША

Батарейна палуба крейсера перетворилась на швацьку майстерню. Рундуки, столи й лави вкриті чорними матроськими штаньми, скрізь вовтузяться б р а т і ш к и. Вирізують клинці з кльошів, перетворюючи таким чином кльоші на звичайнісінькі д у д о ч к и.

... кльош шірокий,

В ньом смисл глибокій...

а ножиці ріжуть. Біля сіток, оточений цілою юрбою хлопців, з метром у руках стоїть наш старпом Миколаєнко. Є кльоші на двадцять два, двадцять сім, тридцять і навіть тридцять два дюйми в діаметрі. Хто вирізав і лагодиться зшивати—старпом міряє—коли більше двадцяти—ріж, голубе, ще..

Вічний шукар і чудака Тимошкін в останнє надів свій кльош з одворотами... Роблячи крок на місці і розмахуючи до одказу руками, урочисто почав:

... Ти кльош широкий, як точно знамя,
Огнем горіш, як будто пламя,—
Широкий кльош і папіроса—
Душа военного матроса...

Приставив ногу і рішуче взявся за діло...

В цей час група не кльошників—хто відпочиває, хто грає в шахи.

ОДНА З НОЧЕЙ

Я дев'ять разів був на нічних торпедних атаках і ні разу не бачив самої атаки. Сидиш весь час в машині, а там, як то кажуть, чорта пухлого побачиш. То ж командир дивізіону змилосердився наді мною, і сьогодні я йду з ним у море на ТК 30.

З самого ранку гарячково кипить підготовка до походу. Мене, власне, ніхто ні до чого не зобов'язує. Але, не маючи бажання почути таке прекрасне й милозвучне слово, як б а л а с т и н а, хоч може й сказане стерновим Михайленком собі під ніс, але з певним наміром, знаючи добре звичай морської флоти—я вирішив дещо зробити на користь ТК 30. Трішечки подраїв мідячку, зачавлив розірваний швартов, полагодив кранець, приніс анкерок прісної води... До того ж у мене в касеті була певна кількість запашного батумського тютюну...

Все вищезазначене дало привід торпедисту Ричкову заявити:

— Ви даже очень желательный пассажир...

Для початку—цього було досить.

Гострим діамантом ріжемо дзеркальне плесо Карайнітської затоки. Серпнева ніч розступається перед нами. Мільярдами фосфоричних іскор горить бурин за кормою ТК 30. Йдемо вже з годину. Від шаленого льоту над нами здіймається водяний вихор. На самі очі насуваю зюйдвестку, щільніше кутаюсь у дощову куртку, примощуючись біля торпед. Приглушено ревуть мотори... За нами в кильватер ідуть ще два торпедоносці...

«Десятого червня тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року італійський капітан Люїчі Різзо на своєму «МАС-15» атакував австрійську ескадру. Із гавані Пола вийшли дреднавти, крейсери та есманці і під захистом островної лінії посувалися на південь... Двох торпед Різзо було досить, щоб опустити на дно Адріатики наймогутніший дреднавт ворога і цим зіпсувати всі його плани...»

Через плече Михайленка мені видно вузьеньку щілинку картушки компаса. Вогні у нас погашено. Йдемо по курсу WZW. Командир те й робить—втирає скло своїх походних окулярів.

Вдивляюся в темний видокруг ночі. Десь далеко блимнула над водою світляна крапка. ТК 30 намагається відірватись від поверхні моря,—його редан рие глибокий канал і корма присідає низько-низько...

— Прямо по-носу бачу маяк!..

— Єсть!..

Червоно-біле око поперемінно засвітиться і згасне.. Легенький рух штурвала—лягаємо на інший курс...

Сива пелена імлі гускне навкруги. Так буває у нас в степах на Херсонщині, коли стигне білоколоса пшениця, цвітуть сояшники і наливаються гречки. Опівночі з балок та байраків здійсмається туман, на траву спадають роси...

На мапі моря, що лежить в каюті командира на схрещенні двох ліній густої сітчатки, між цифрами глибин моря синім олівцем намальовано коло.

Радист Ільвес подає командирові радіограму,—останній має в руках годинника і весь час стежить за тахометрами.

Відгук минулого шторму—мертва зиб прокочується по воді. Торпедоносець здригується, падає, з хвилі на хвилю летить у бризках і піні...

— Малий ход, приготувати якор!

Йдемо ще з хвилину і зупиняємось... Зупиняються і ті два торпедоносці, що йшли за нами. Якор летить у воду і торкається ґрунту на глибині п'ятнадцяти сажнів.

Пряма смуга морської течії розвертає торпедоносці і ставить їх в одну лінію. Дунай, Прут, Дністер, Дніпро, Дін, Кубань, ріки Кавказького та Анатолійського узбережжя вливають до Чорного моря велику силу солодкої води. Широкими ріками по поверхні лине ця вода в південно-західньому напрямку і через протоку вливається до моря Мармурового. Натомість солоніша морська вода тече низом і заповнює Чорноморську впадину.

— Не здумай хто закурити, та дивіться добре!

Спускаємось до кубрику. Засмальцований, масний моторист Данілкін нарізує з Ричковим у «козла».

Повз місце нашої стоянки мають пройти ворожі кораблі.

Ільвес весь час ловить якісь незрозумілі депеші та позивні.

— Ну, як?... Нема нічого нового?

— Нема нічого!

В кубрику тісно і хочеться спати. Виходжу знову на свіже повітря.

Із-за завіси сивого туману вирисовуються чудернацькі обриси вітрильних кораблів... Знаю—це витвір моєї уяви... Але от справді насувається щось чорне і вповні реальне: на лівому траверзі, в кількох кабельтових від нас кострубатиться темний дим...

— Всі на місця!..

Приготувалися вибрати якор... Промайнув вдалені сірий силует корабля. Есминець, дозор... Нерви напружуються. Наші суденця причаїлися, чекають...

— Вибрать якор!..

Підбираємо канат, як можна тихше. Ось підірвали і нас помалу несе течія в бік від ворожого курса...

Мов привид на тлі передранкового неба проходить німий, затемнений крейсер... Ще і ще один...

— Заводить мотори!..

ТК 30 рванувся і понісся на переріз, головному судну ворога.

— Пілі!..

Торпеда шувбовснула в воду...

Кладемо стерно «ліво—на борт», круто завертаємо, повною ходою несемося і... попадаємо під промінь прожектора. Кілька разів нам щастить відірватись від нього, але знову білі щупальці ловлять нас, не випускають з своїх обіймів.

Від горизонту до горизонту простяглися вогнені мечі і два наші товариші теж спіймані.

І. НЕЙФАХ

ПОЛІТИКА І КУЛЬТУРНА РОБОТА

Проблеми культурної роботи завжди були в центрі уваги нашої Спілки. В ранні «бойові» роки, коли завдання революційної війни, завдання закріплення диктатури пролетаріату від нападу численних контрреволюційних Юд, забирали всенюку увагу пролетарських організацій, тоді доводилось Спілці «на ходу» розв'язувати питання культурної роботи.

Сама юнацька природа нашої організації підказувала й наштовхувала на шлях культурної роботи. Агітація, клуби молоді, драмгуртки, політичні бібліотеки з книжечками Дикштейна «Хто чим живе», Лібкнехта—«Павуки й мухи», отаке перше озброєння Спілки в галузі культурної обробки мас.

Це культурне озброєння Спілки йшло стихійно, під навалою молодих пролетарських «дикунів», що ждали знання, культури, і що без культурних «батьків» і традицій намагались самостійно торувати шляхи культурної самодіяльності.

Але ж у такий бурхливий час Спілка могла творити лише примітивні форми культурної роботи і в таких розмірах, що не заважали їй зосереджувати всю свою енергію на повсякденних завданнях громадянської класової війни.

Коли навкруги йшли бої, ніколи було думати про величезні культурні вимоги мас.

Треба було, щоб одgrimіли гармати, щоб пролетарська диктатура зборола вороже оточення, а країна взялася за знаряддя виробництва, за соціалістичну організацію праці, і тоді проблеми культурної роботи стали на повний зріст перед Спілкою.

Зрозуміло, що проблема культури й переробки людей є проблема пролетарської революції, що вони зв'язані з завданнями економіки й політики, що розв'язати культурну проблему можливо лише на основі політичних успіхів диктатури пролетаріату і її соціалістичної господарської діяльності.

Уже в перший рік нової економічної політики проблеми культурної роботи не сходять з повісток денних найважливіших з'їздів і нарад Спілки і притягають до себе увагу всіх суспільно-політичних організацій країни.

Промова Володимира Ілліча на III Всеросійському з'їзді комсомолу в 1920 р. найповніше й найглибше поставила перед Спілкою завдання культурної роботи.

Історично від цього моменту й починається масова, широко задумана культурно-освітня діяльність нашої Спілки і серйозна теоретично-практична розробка політичної та організаційно-педагогічної сторони.

Досліджуючи періоди розвитку культурного руху в масах молоді, що ним керувала наша Спілка, ми бачимо характерну рису цього руху, а саме: культурна робота Спілки була просякнута політичним змістом та соціально-класовою свідомістю.

Спілка ніколи абстрактно, «по-академічному» не підходила до питання культурної роботи. Вона їх ставила лише в зв'язку з конкретними завданнями боротьби.

Систему політичного виховання Спілка здійснювала ув'язуючи елементи політики з елементами культурної роботи. Система політвиховання в Спілці завжди ставила перед собою завдання виховати класово-свідомих, молодих революціонерів з культурними звичками і школою.

Сполучення елементів політики й культури (вірніше культурництва) є обов'язкове для комсомолу за всіх умов (і в капіталістичних країнах), а ще більше за умов пролетарської диктатури.

Величезним позитивним досягненням комсомолу, плюсом для всього революційно-культурного руху робітничих і селянських мас нашої країни, є колосальне розгорнення культурної діяльності комсомолу за останні роки.

Клуби, пісня, вечірки, музика, театр, боротьба за чисту одежу, за щітку для зубів і т. інш., отакі об'єкти культурної роботи, що вже споріднилися з комсомольською організацією.

Перші хвилі культурництва в Спілці відштовхнули багатьох «революціонерів» од політики. Як оскаженілі дрібні буржуа, вони, озброївшись політичною фразеологією, пішли походом на культурницький рух, не зрозумівши глибокого змісту цього руху, з погляду класової боротьби пролетаріату в радянській країні.

Стежачи за розвитком культурно-політичних процесів серед молоді, головню в капіталістичних країнах, спадає на очі тенденція аполітичного виховання мас молоді, квола участь молоді в політичному рухові пролетаріату, що їх відзначив VI конгрес Комінтерну, і це є наслідок активної аполітизації мас молоді з боку буржуазних і дрібнобуржуазних організацій. Все це не може не турбувати комуністів.

Зброєю буржуазії для аполітизації молоді є різні види культурницької роботи, що на неї витрачається мільйони.

«Безневинна» фізкультура, туризм, воєнізація, релігія відтягують молодь від класової боротьби, вкореняють у її свідомість ідилічні уявлення, що заступають дійсні стосунки в капіталістичному суспільстві і класові процеси, що в ньому відбуваються. Цю роботу провадять разом буржуазія, церква і соціал-демократія.

Соціал-демократична теорія юнацького руху, а головню їхня виховавча практика,—це зовнішнє модифіковане продовження метод і ідей буржуазних, фашистських і релігійних напрямків молоді.

Хіба сучасна соціал-демократична молодь не проповідує суто-буржуазних ідей, як, напр., формування «нової людини» на ґрунті сучасного капіталізму?

Соціал-демократи давно перетворили свої юнацькі організації на суто-культурницькі, з яких вивітрився навіть дух класово-політичної активності. Таке культурництво ми добре знаємо і маємо на нього свій погляд. Марксисти розуміють, що це культурництво суто-буржуазного типу і є не що інше, як продукт буржуазної культури.

Нічого спільного наше комуністичне культурництво не може мати з паціфічно-цинічним культурництвом соціал-демократичної молоді. Між ними глибоке провалля, бо різна в них соціальна «якість».

Коли соціал-демократи виголошують гасло «нової людини» на ґрунті сучасного капіталізму, то вони всією своєю системою виховання виконують службову функцію буржуазії. Це справа одна.

А коли ми на ґрунті пролетарської диктатури, нових продукційних відносин соціалістичного типу, технічної культурної революції величезного розміру ставимо те ж саме завдання в формуванні нової людини, то ми виконуємо замовлення своєї класи, на користь і засобами цієї класи. І це вже зовсім інша справа.

Лише як засіб класової боротьби ми повинні розглядати проблему культурництва. З такого класового погляду цілком ясно, що немає в природі аполітичного безкласового культурництва.

Сучасні ідеологи буржуазії, що славлять капіталізм, як найудосконаленіший і вічний суспільний устрій, співають панегірики власності, вільній ініціативі, страйколомству, підносять до небес буржуазну культуру, як культуру «надкласову», всі вони затемнюють свідомість мас цією надкласовою дурницею, перш за все через систему культурництва.

Нове культурництво буржуазії більш вміло, ніж коли, намагається заховати дійсні класові стосунки в суспільстві і класовий антагонізм, що виникає на цьому ґрунті.

В нашій країні, де влада в руках пролетаріату, класові стосунки відкриті зовсім. Ставши на шлях організації соціалістичного безкласового суспільства, диктатура пролетаріату оголює класові стосунки, зриває з них всілякі прикриття для того, щоб завжди бачити класового ворога.

Тому то система культурної роботи на ґрунті комуністичної ідеології, це є така система, що походить од класової боротьби і сплітає в одно політику і культурництво. Ця система наша,—вона зветься системою Ленінського виховання.

Найближчий наслідок соціал-демократичного культурного впливу є суспільна й класова пасивність, споглядальне ставлення до найбільших політичних подій, міщанський індивідуалізм, одно слово, своєрідна атрофія політичної активності у пролетарської молоді.

Наше пролетарське культурництво є передумова до формування діяльної особи, справжнього революціонера в теорії і в житті, революціонера, що у нього над усе—інтереси класи.

II.

Розглянувши, в чім принципово різниться наше культурництво від буржуазного, ми матимемо більше підстав відзначити деякі практичні недоліки, що були і є в цій галузі. Досвід минулого й цього року показує, що ціла низка осередків і юнсекцій захопились культурними формами роботи, але загубили керівну політичну нитку. Замість того, щоб культурна робота стала об'єктом політичного виховання молоді, щоб кожне культурне явище пропагувати з погляду інтересів і боротьби пролетаріату, культурні форми розвивалися поза політикою, поза практичним політвихованням.

Коли осередок переносить центр ваги на вечірки, гулянки, не віддаючи належної уваги політичній боротьбі, поточним завданням—господарським, державним і інш. і не використовує цих вечірок і гулянок на активізацію молоді навколо цих завдань,—то тут ми маємо викривлення нашої класової лінії в галузі виховання.

Не маючи статистичних даних про розміри таких ухилів, ми все ж спостерігаємо цю тенденцію, що дуже яскраво виявляється і до цього часу дається чути. Легко зрозуміти, що ця тенденція зовсім не випадкова, і її можна віднести за рахунок недосвідченості молоді і її молодих організаторських кадрів.

Зовсім зрозуміло, що лише в звязку з загостренням класової боротьби в країні, ми можемо знайти справжній ключ до того, щоб зрозуміти цю тенденцію проникнення буржуазного культурництва.

Загострення класової боротьби в країні, активізація куркульсько-непманських елементів, обумовлені загально-господарським розвитком пролетарської держави і реконструкційними процесами в промисловості і сільському господарстві—визначає явище нашої дійсності.

На ґрунті господарських труднощів, неминучих за умов нашого розвитку, ворожі класи намагаються підірвати увесь поступ нашого економічного розвитку. Їм допомагають буржуазні вчені економісти, що проголошують систему радянського господарювання аномалією, а наш соціалістичний розвиток згубним.

В галузі ідеологічній іде наступ ворожих елементів, посилюється вплив попівщини, націоналізму, сектантства й інших ідей з буржуазно-поміщицького арсеналу. Стиха натискують на марксо-ленінську теорію під прапором безневинної пропаганди ліберально-буржуазних принципів, головню, в наших ВУЗ'ах.

В масах робітничої й селянської молоді ворожі елементи намагаються впливати каналами масового культурництва. Наші домашні класові вороги бажають, щоб пролетарська молодь радянської країни виховувалася на зразок молодих католиків і соціал-демократичної молоді буржуазних країн. Тому то вони й намагаються скрізь, де тільки є їхні видимі й невидимі представники, просувати культурництво буржуазного типу.

Вечірки, алкоголь, циганщина, міщанство в побуті,—це є виявлення буржуазного культурництва. Наявність оцих явищ серед робітничої мо-

лоди свідчить про ворожий вплив куркульсько-непманського табору. Недивно, що різні сучасні релігійні організації—баптисти, меноніти проводять культурницьку роботу серед молоді на «християнській підлеві».

Їхня мета зрозуміла. Вони хочуть підірвати політичний вплив у масах робітничої і селянської молоді. Перш за все їм потрібно деморалізувати молодь, збити її зі свого шляху, залучити до своїх лав і цим самим підірвати вплив комсомолу й партії на маси робітничої й селянської молоді.

І коли ми бачимо факти такого ліберального культурництва в багатьох осередках, коли замість роботи, наскрізь просякнутої класово-політичним змістом, деякі «культуртрегери» несуть у маси «чисте» культурництво, очищене від усякої політики, то ми кажемо, що це провал і вода на млин класового ворога.

Чи треба ж, як це дехто вважає, на підставі цих провалів робити висновок, що Спілка повинна відкинути культурну роботу і розгорнути роботу лише по лінії агітації та пропаганди, лише по лінії суто-політичного виховання то-що? Нам здається, що на сьогодні це політично недоцільно, а до того ж і протирічить принципам Ленінської системи виховання, про яку ми вже говорили.

Не можна механічно відділити елементів культурництва від елементів політики. Вони переплітаються, як щось єдине, особливо за умов пролетарської держави. Сучасний момент ставить перед Спілкою завдання найширшого розвитку культурної діяльності. Реконструкційні процеси все більше впираються в проблеми культурного людського матеріалу.

Культурний рівень пролетаріату, а в основному його нащадків, у великій мірі визначатиме широчину реконструктивних процесів. До того ж культурно-побутова експансія класового ворога, вплив культурних традицій буржуазії на суспільну свідомість на тлі загально-політичної активізації непманів і куркульства,—особливо ставить перед Спілкою завдання всебічного розвитку своєї культури й роботи в масах молоді.

III.

Не згортати, а розгортати. Але слід добре пам'ятати, що Спілка не може допуститись стихійного розгортання цієї роботи без серйозного ставлення до неї. Обломівське «плови по воле волн», що панує в сотнях пролетарських культурних установ, повинно бути вигнане раз назавжди. Потрібно мобілізувати й увагу керівних кадрів Спілки навколо всенього комплексу культурної роботи. Усі центри культурної роботи: клуби, юсекції, червоні кутки і ціла низка допоміжних (театри, кіно, фізмайданчики, вечірні школи) повинні розгорнути велику роботу, втягуючи робітничу молодь. Уся робота мусить бути дійсно пристосована до різноманітних потреб цих мас.

Музика, театр, винахідництво, радіо, шахи, література—все це повинно бути планово й сумлінно організоване. Тут більш, ніж де, потрібно заохочувати й підтримувати різні ініціативні осередки, добровільні групи,

вивчення технічних і гуманітарних дисциплін, організації конкретної громадської роботи, боротьба з алкоголізмом, антисемітизмом і таке інше.

З цього погляду перед нами дійсно непочатий край. Але найголовніше—це ув'язати всю культурну роботу з основною політичною лінією партії, з основами марксо-ленінської теорії, привчаючи молодь до будь-якого питання підходити з погляду інтересів класи й революції. Питання господарські, державні, партійно-комсомольські, і питання світового революційного руху повинні переплітатися з театром, музикою і розумними розвагами то-що.

Дуже небезпечно провадити роботу по казенному, не допускаючи критичної думки. Навпаки, розвиток критичної думки у робітничої молоді—один із принципів нашої виховавчої системи. Виступи, дискусії, широке обмірковування спірних питань на всілякі теми сприятимуть політичному розвитку нашої молоді.

На дискусію мусить бути поставлено багато питань: «чому ще зовсім не вижитий бюрократизм», «піяцтво, як соціально-небезпечне явище з погляду пролетаріату», «що заважає інтернаціональному вихованню», «хто наш класовий ворог і де він себе виявляє», «про реконструктивний період», «про труднощі будівництва», «про революційні процеси в інших країнах» і т. ін.

Поза цими великими загальними питаннями, що піднесуть робітничу молодь на рівень політичної й теоретичної аналізи, потрібно привчати розробляти питання виробництва, побуту в масштабі окремого підприємства, або окремої галузі промисловости.

Таке чергування загальних і конкретних питань виробить у молоді революційно-практичний підхід до конкретних питань, що в загальному мають великий політичний зміст. Такі загальні риси сучасної культурної роботи.

Чітка класово-політична настановка у всіх культурних міроприємствах спілки, ясність принципів цієї роботи, в значній мірі полегшить перебудову в тих ланках, де вона потрібна.

І коли буде ясна ця настановка, то сама практика культурної роботи Спілки буде багатогранна, складніша й трудніша. Потрібні організаторські кадри, потрібні люди, що вміють організувати масу. Потрібні також люди з марксівською виучкою, з політичним партійним і комсомольським досвідом.

Про способи створення і підготовки цих кадрів потрібно подумати всім місцевим організаціям, враховуючи вирішальне значення цього людського фактору.

Коли Спілка зробить усе, щоб культурницьку роботу направляти на шлях класової політики, на шлях будівництва соціалізму, то вона значно краще подолає завдання підготовки справжніх інтернаціоналістів, справжніх революціонерів-більшовиків, що стануть справжнім, міцним оплотом ВКП, і кожна спроба хитрого класового ворога перешкодити цій справі, зустріне відсіч з боку активних мас пролетарської молоді.